

25 POTUNGAUE TAKIMAMATA

Palani Ngaue & Patiseti

2019/20 - 2021/22

Kanotohi

TALAMU'AKI MEI HE 'EIKI MINISITA.....	3
POPOAKI MEI HE TALEKITA PULE.....	5
1. PALANI NGAUE FAKALUKUFUA 'AE POTUNGAUE TAKIMAMATA	7
1.1 Koe ngaahi fatongia fakalao.....	7
1.2 Halafononga 'o e Potungaue Takimamata	8
1.3 Ngaahi Kupu Fekau'aki.....	9
1.3 Mape 'o e Ngaahi Ola.....	11
1.4 Palani Fakalakalaka 'a Tonga (TSDF)/ Palani Tu'uloa fakamamani lahi (SDGs), Ngaahi founга nгаue fakafonua.....	13
1.4.1 Ngaahi Taumu'a Ola moe Ola Ngaue mei he TSDF/SDG 'aia 'oku tokonia 'e he ngaahi ola fakapotungaue 'a e Potungaue Takimamata.	13
1.4.2 Ngaahi fiema'u vivili 'a e Pule'anga, Palani 'a e Sekitoa, Ngaahi Fakalakalaka fakakolo moe komiuniti pea moe Ola fakaloto'i Potungaue 'a e Takimamata.....	16
2. TO'O KONGA LALAHİ- FATONGIA 'O E POTUNGAUE	18
2.1 Koe ngaahi polokalama, mo honau ngaahi ola fakaloto'i potungaue, ngaahi nгаue pea moe Va'a 'oku nau taliui ki ai.	18
2.2 Fa'unga 'o e Potungaue	27
2.3 Fa'unga 'o e Ngaahi Fatongia (Polokalama, Polokalama Tokoni moe Ngaahi Ngaue) ...	28
2.4 To'o konga lalahi 'o e ngaahi liliu tefito 'oku fokotu'u atu he Potungaue.....	29
2.5 Potungaue Takimamata – Ngaahi Poloseki Langa Fakalakalaka 2019-2020.....	30
3. PATISETI MOE KAU NGAUE 'A E POTUNGAUE	32
3.1. Polokalama [1]: [Ngaue Fakataki mo hono pule'i e fakalele nгаue]	33
3.2. Polokalama [2]: Fakalakalaka'i 'o e Takimamata 'i Tonga].....	41
3.3. Polokalama [3]: [Ngaahi nгаue moe Anga Fakafonua moe Tukufakaholo]	54
3.4. Polokalama [4]: [Kautaha Takimamata 'a Tonga]	60

Lisi 'o e Ngaahi Fakanounou

CP&B	Palani Ngaue 'a e Potungaue moe Patiseti
FY	Ta'u Fakapa'anga
KPI	Me'afua Fakahoko nгаue
MDA	Potungaue Takimamata
TSDF	Fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 'a Tonga

'Oku ou fiefia ke tuku atu 'a 'eku Palani Ngaue ki he ta'u 'e tolu ka hoko mei he 2019/20 – 2021/22 ma'ae Potungaue 'aia 'oku ne tokangaekina 'a e fakalakalaka 'a e Takimamata hotau fonua. Koe visione 'a e Pule'anga ma'ae Takimamata ke ne hoko ko ha taha'i me'angae ke ne faka'uto'uta lelei 'a e tupulaki faka'ekonomika 'oku tu'uloa mo mateuteu ange ke matatali ha fa'ahinga pole he fononga'anga. Koe fatongia ko'eni 'oku hilifaki mai ia 'i he'eku Potungaue ke ne fakapapau'i koe ngaahi tu'utu'uni moe ngaahi lao 'oku fa'u, tenau fakafehokotaki e ivi fakakaungaue, fakatekinolosia moe ngaahi faingata'a'ia fakapa'anga 'aia 'oku fiema'u ke fakaa'u ki he ngaahi kupu felave'i, 'aia ko kinautolu ia 'oku nau fiema'u e ngaahi ngaue fakatakimamata pea pehe ki he tokoni ngaue fakatakimamata.

Koe Takimamata foki koe konga pe ia 'o e ngaahi sekitoa kehe, kau ai 'a e ngaahi Kautaha Vakapuna, ngaahi kautaha fefolau'aki moe takimamata folau'eve'eva, fefononga'aki (fonua moe tah), ngaahi falenofo totongi, ngaahi fale kavamalohi moe ngaahi ngaue fakafiefia. Koe sekitoa Takimamata na'e fa'u ia talu mei he 2014, pea ko'ene ta'umu'a ke a'u ki he ta'u 2020 'oku malava ke 'oua toe si'i hifo he peseti 'e 20 'ene tokoni ki he tu'unga faka'ekonomika 'a e fonua. Koe faingamalie koia ke toe siofi 'a e fakahoko fatongia fakata'u 'a e ngaahi sekitoa ni 'e fakafuo mai ia 'i he katoanga fe'auhi Heilala, Faka'ali'ali Ngoua, Toutai, Takimamata moe Fefakatau'aki moe Konisuma fakalotofonua mo fakatu'apule'anga, koe ngaahi polokalama fakafonua fekau'aki mohono fakama'a 'o e fonua, Masani connect pea mo e ngaahi polokalama tokangaekina e fakama'a kolo.

Koe ngaahi ngaue ko'eni tenau malava ke fakatahataha'i mai'a e kakai 'o e fonua pea moe Pule'anga kenau tokonia hono langa hake 'ae fakalakalaka 'a e ngaahi sekitoa ni. Koe taumu'a ngaue 'a e Potungaue 'oku fakamahino lelei mai ia 'e he fekau koia kuo tuku mai ke ne a'usia 'aia 'oku pehe "**Ke hoko 'a e Takimamata koe taha'i me'angae ke ne faka'uto'utalelei 'a e tupulaki faka'ekonomika 'oku tu'uloa, fakatolonga lelei 'a hotau anga fakafonua moe tukufakaholo, tokonia 'a e mo'uilelei moe 'atakai 'oku ma'a pea ke fakatupulaki ai 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e Tonga kotoa pe**", pea koe palani ko'eni 'oku ne katoi 'a e halafononga ki hono a'usia 'o e ta'umu'a fakafonua ko'eni 'i he ta'u 2020.

Na'e fa'u 'a e Palani Ngaue ko'eni 'o makatu'unga mei he fa'unga malohi ne fokotu'u mei he Palani Ngaue kuo hili, 'aia 'oku ne hokohoko atu 'a hono muimui ofi'i 'o e ngaahi taumu'a mei he Palani Fakalakalaka 'a Tonga, TSDF II (2015-2025); pea moe Halafononga 'oe Takimamata mei he 2018 – 2023.

'I he'ene pehe, 'oku ou lau koe koloa kiate au keu fakaafe'i atu 'a e ngaahi kupu fengaue'aki fakatakimamata kotoa pe he fonua, tatau aipe pe 'oku mou 'i Tonga ni pe 'i he fonua muli, ketau kaunga kau fakataha 'i hono paotoloaki mo fetokoni'aki 'i hono ngaohia 'o hotau fonua ko ha feitu'u 'oku taha 'ona hono lelei ki he folau'eve'eva.

'Oku ou kole fakamatoato atu ketau kaunga kau mu'a mo kimautolu 'i he feinga koia ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a fakalukufua ni, 'a ia 'e malava ai ke tau a'usia 'a e mahu'inga 'o e mo'ui pea ke paotoloaki aipe ha kaha'u 'oku tu'uloa mo mateuteu ma'ae hako tupu 'o e fonua ka hoko mai, pea mo fakapapau'i aipe 'a 'etau laka atu ki hono a'usia 'a e visione 'a e Pule'anga ke "Ke Paotoloaki 'a e fakalakalaka 'a Tonga ke fakalahi 'a hotau tofi'a".

Faka'apa'apa atu,

POPOAKI MEI HE TALEKITA PULE

Koe Takimamata koe “*Pisinisi ia ‘a e tokotaha kotoa pe*”, ‘a ia ‘oku pehe ‘a e ui tokoni ke kau mai kotoa ‘a Tonga ni pehe ki tu’apule’anga (ngaahi pisinisi, kainga Tonga kotoa ‘oku nau hiki atu ki muli, ngaahi kupu ‘o e komiuniti pea moe kau hoa ngae ‘o e fakalakalaka ma’a Tonga) ke tau fenguae’aki fakataha ke fakapapau’i ‘e malava hano a’usia ‘a e faka’amu moe taumu’ua ‘a e fonua ki ha fakalakaalaka fakatakimamata ‘oku tu’uloa. Koe taha’i ola ngae ‘oku tau faka’amu kiai ke lave ‘a e tokotaha kotoa he ngaahi lelei ‘o e Takimamata.

‘I he’ene pehe, ‘oku ou fiecia ke fakahoko atu ‘a e Palani Ngaue ‘a e Potungaue Takimamata pea pehe ki he’ene Patiseti ki he ta’u fakapa’anga ‘e tolu ka

hoko mai 2019/20 – 2021/22, ‘a ia ‘e malava ke ne tokonia ‘a e fakalakalaka fakatakimamata ke a’usia ‘a e “**Ko hotau fonua pea mo hotau kakai**” .

Koe taimi ‘oku tuku mai ke ngae’i ai e Palani ko’eni, ‘oku tafataha ia ki hono ngae’i ‘a e ngaahi kaveinga mahu’inga ‘oku felave’i tonu moe ngaahi ‘elia mahu’inga na’e ‘osi tali he Kapineti ‘a ‘ena ‘Afio he ‘aho 13 ‘o Fepueli 2019, ‘aia koe 1) Ngaahi ngae fakamatamatalelei & Ngaahi ‘o e ngaahi matanga fakatakimamata 2) Fakalakalaka ‘o e Ngaahi Ngae lalahi fakatakimamata 3) Ngaahi ngae fakatakimamata 4) Fakaivia mo faka’ai’ai ‘a e ngaahi kautaha fakatakimamata, anga fakafonua moe tukufakaholo.

Ko hono a’usia koia ‘o e ngaahi kaveinga ngae mahu’inga kuo ‘osi lave kiai, ‘e malava ai ke a’usia ‘a e visione ‘a e Pule’anga ‘i he ta’u ‘e tolu ka hoko mai ‘a ia “*Ke Paotoloaki ‘a e fakalakalaka ‘a Tonga ke fakalahi ‘a hotau tofi’ā*”, pea pehe ki he Hala fononga ‘o e Takimamata ki he ta’u 2018 – 2023, kau kiai moe ngaahi taumu’ua fakamamani lahi kuo tuku mai he ngaahi Kautaha ‘a Mamani he’ene palani taumu’ua ola fika 8, 12 moe 14.

Koe Palani Ngaue ko’eni ‘oku fakahoko atu ‘oku fakangatangata pe fakatatau ki he ivi ngae ‘oku ‘ata mai ki he Potungaue mei he sila patiseti ‘a e Pule’anga ki he ta’u ‘e tolu ka hoko 2019/20 – 2021/22. Koe patiseti ‘oku pehe ‘e malava ke ne a’usia ‘a e faka’amu ‘a e fonua ki ha takimamata ‘oku tu’uloa ‘oku fakafuofua ke ofi ia ‘i he Pa’anga Tonga ‘e 8 miliona ‘i he ‘uluaki ta’u fakapa’anga pe 2019/20, pea ‘oku ‘e ngalingali ke pehe aipe ‘a e mahu’inga ‘e fiema’u ki he ta’u ‘e ua ka hoko.

Kaekehe, koe fakangatangata kuo ‘omai ma’ae Potungaue ‘a ia ‘oku makatu’unga mei ai hono fa’u ‘o e palani ni, ‘oku fakafuofua pe ki he Pa’anga Tonga ‘e 4 miliona ki he ta’u. Neongo ia, ‘oku mau teuteu atu pe ke ngae’i kakato ‘a e ngaahi ivi fakakaungaua, fakapa’anga moe teknikale ‘aia ‘oku ‘i he loto’i Potungaue pea moe ngaahi kupu ‘o e Pule’anga pea pehe ki he ngaahi kupu ‘ikai fakapule’anga moe ngaahi sino tokoni kae malava ke fakama’opo’opo mo tatapuni ‘a e ngaahi fe’amokaki pea ke a’usia ai ‘a e taumu’ua ngae ‘a e Potungaue.

‘I hono faka’osi, ‘oku ou fie ‘oatu ‘a ‘eku fakamalo ki he Tokoni Palemia ka koe ‘Eiki Minisita ki he Takimamata, Hon. Semisi Kioa Lafu Sika koe’uhi ko’ene taki lelei mo hono tokonia ‘a e fakalakalaka ‘o e ngaahi ngae fakatakimamata ‘i Tonga ni, pea koia te ma ngae vaofi ki hono ngae’i ‘a e palani ko’eni.

'Oku ou faka'amu foki ke fakaha atu 'a homau ngaahi hoa ngaue 'i he ngaue faka-Takimamata, tautefito ki he Va'a Palani 'a e Potungaue 'a e 'Eiki Palemia, Potungaue Pa'anga moe Potungaue Ngaahi Ngaue Lalahi mo 'enau ngaahi tokoni moe tataki kotoa pe. Ki he'eku kau ngaue malohi pea mo kinautolu kotoa pe 'aia temau fakafalala ai ke malava lelei e fakahoko fatongia ni, 'oku ou fakamalo atu koe'uh i koe ngaue mateaki mo 'osikia velenga 'oku mou fakahoko pea 'oku ou 'amanaki ki ha ta'u ngaue malohi pea mo fakamatoato'i hotau fatongia ki hotau fonua – hotau kakai.

Mālō 'aupito. Tu'a 'Ofa 'Eiki atu,

Sione Finau Moala-Mafi
Chief Executive Officer for Tourism
Ministry of Tourism

1. PALANI NGAUE FAKALUKUFUA ‘A E POTUNGAUE TAKIMAMATA

1.1 Koe ngaahi fatongia fakalao

1.1.1 NGAAHI TEFITO’I LAO

Ko homau ngaahi fatongia fakalao ‘oku makatu’unga ia ‘i he ngaahi tefito’i lao ko’eni;

- i. Lao ki he Kau Ngaue Fakapule’anga 2002: Lao ki he Kau Ngaue Fakapule’anga (fakatonutonu) 2015.
- ii. Tu’utu’uni ki he Kau Ngaue Fakapule’anga 2010.
- iii. Tohi Tu’utu’uni ma’ae Kau Ngaue Fakapule’anga
- iv. Lao ki hono Pule’i ‘a e Pa’anga e Fonua 2002
- v. Lao ki he Sino Ngaue ‘a e Takimamata 2012
- vi. Lao ki he mamata tofua’a 2008: ‘Oku ne pule’i fakalao ‘a e ngaue mamata tofua’a pea moe ngaahi ngaue fekau’aki moe va’inga moe tofua’a ‘i he fonua ni.
- vii. Tu’utu’uni va’inga mo mamata tofua’a 2013: Poupopou ki hono fakahoko ‘o e muimuipau ki he tefito’i lao Mamata mo Va’inga moe Tofua’a.
- viii. Ngaahi Tu’utu’uni fakafonua ki he Tukufakaholo moe Anga fakafonua.

1.1.2 NGAAHI TU’UTU’UNI MOE KONIVESIO

‘Oku ‘iai ‘a e ongo Tu’utu’uni Kapineti ‘e ua ‘a ia ‘oku lolotonga fakahoko kiai e ngaue ‘a e Potungaue ‘aia ko’eni;

- (i) Ke toe siofi, liliu mo toe fakahoku atu ke tali ‘a e liliu ‘o e Lao Takimamata 1988 (CD 598 ‘o e ‘aho 5 Sune 2015) pea ke fakapekia ‘a e Lao ki he Sino Ngaue ‘a e Takimamata 2012.

- (ii) Toe fai ha sio ki he Tu’utu’uni Kapineti fika 605 ‘o e ‘aho 12 ‘o Sune 2015 fekau’aki moe Lao Tanaki mai ki hono pule’i ‘o e Takimamata.

Ko hono fakalakalaka’i koia ‘ae fanga ki’i maketi iiki fakatakimamata ‘oku kei hoko pe ia koe ngaue mahu’inga ‘a e Potungaue pea kuopau ke fakahoko ia i he ta’u fakapa’anga koe’ni, 2019/20.

- (i) Katoanga Mali: Koe Lao ki he Mali, Fanau’i moe Pekia 1988, hange koia ‘oku ha ‘i he Halafononga ‘a e Takimamata, koe fiema’u ‘a e Lao ki ha taha ‘oku teu mali ‘i Tonga ni ke ‘oua na’ā toe si’iange ‘ene nofo ‘i Tonga ni he mahina ‘e 16, koe tu’utu’uni ko’eni ‘oku ne fakafe’atungia’i ‘a e maketi ki he Fa’u famili fo’ou fakatu’apule’anga. Koe taha ‘eni he maketi ‘oku lahi hono fiema’ua ‘e he kau folau’eve’eva pea ma’u mei ai e paanga humai lelei ‘a hotau ngaahi Fonua kaunga’api hange ko Fisi, Samoa mo Vanuatu.
- (ii) Ngaue ke fakalelei’i ‘a e Lao ki he Mamata mo Va’inga Tofua’a 2013, ‘aia ‘oku kau ai hono fakama’ala’ala mo fakaivia ‘a e fatongia, mafai sivi moe ngaahi founiga ngaue ‘a e Potugaue fekau’aki moe laiseni pehe ki hono muimui’i fakalao ‘a e ngaahi ngaue ‘a e ngaahi pisinisi mamata tofua’a i Tonga ni.
- (iii) Fakahoku atu ha Tefito’i Lao ki he Ngaahi Ngaue moe Anga Fakafonua ‘aia ‘e malava kene faka’ai’ai ‘a hono pule’i lelei mo tuuloa ha tukufakaholo ‘oku tolonga pea ‘amo ange ‘a hono lelei ki Tonga ni.

- (iv) Ngaue ke fakalelei'i mo fa'u ha Tefito'i Lao ki hono pule'i 'a e Ngaahi 'lote ke ne faka'ai'ai 'a hono fakalakalaka'i 'a e sekitoa koia.
- (v) Ngaue ke fakalelei'i mo fa'u ha lao ki he Audio Visual ke ne faka'ai'ai 'a hono fakalakalaka'i 'o e fanga ki'i maketi iiki oku tokoni ki he Takimamata.
- (vi) Ngaue ke fakalelei'i mo fa'u ha Lao ki he Ngaahi Ngaue Fakaivia 'o e Takimamata, ke tokoni ki hono fokotu'u ha 'atakai faka'ai'ai ma'ae kau pisinisi taautaha fakatakimamata.

Koe ngaahi sino ngaue fakavaha'a Fonua mo fakatu'apule'anga 'oku nau fekau'aki moe Potungaue Takimamata, pehe ki he ngaahi aleapau fakavaha'apule'anga moe ngaahi Konivesio;

Ngaahi Sino fekau'aki fakavaha'a Fonua mo fakatu'apule'anga	Ngaahi Konivesio/Ngaahi Aleapau
South Pacific Tourism Organization (SPTO)	1972 UNESCO Convention : World Cultural Heritage
Pacific Asia Travel Association	2003 UNESCO Convention: Safeguarding of intangible cultural heritage
<i>Membership in the UNWTO is still under consideration</i>	1954 Hague Convention M.O.U with the China National Tourism Association

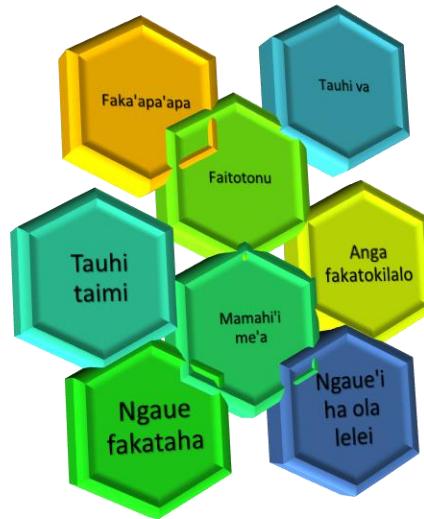
1.2 Halafononga 'o e Potungaue Takimamata

Ko'emaup Visione

Ke hoko 'a e Takimamata 'i Tonga ni koe taha'i makatu'unga ia 'o ha langa fakalakalaka faka'ekonomika 'e tu'uloa mo tolonga 'i he kaha'u, 'aia 'e malava ke toe faka'ai'ai 'a hotau angafakafonua mo hotau tala tukufakaholo, poupou'i ai moe mo'uilele, 'atakai 'oku toe mahulu ange 'ene masani pea 'ohake ai moe tu'unga fakapa'anga ' ae Tonga.

Ko'emaup Misiona

Ke poupou'i, fakalakalaka'i mo fakakake 'a e ngaue fakatakimamata 'aia 'oku fekaukau'aki, tu'uloa mo tolonga, makatu'unga he ngaue fakataha moe ngaahi kupu felave'i fakalotofonua pehe foki mo kinautolu 'oku tokoni mei tu'apule'anga.

1.3 Ngaahi Kupu Fekau'aki

‘Oku ngaeue vaofi ‘aupito foki ‘a e Potungaue Takimamata mo hono ngaahi kupu felave’i ‘o tatau pe ‘i loto ‘i he Pule’anga, ngaahi kupu taautaha pea pehe ki he toenga ‘o e ngaahi kupu ‘i he Komiuniti hange koia ‘oku fakaikiiki atu he tepile hoko. ‘Oku fakatokanga’i foki ‘ehe Potungaue ko hono fakakake ‘o e takimamata ‘i Tonga ni ‘e a’usia pe ia kapau te ne ngaeue vaofi mo fetokoni’aki mo hono ngaahi kupu felave’i.

Potungaue Takimamata
Ngaahi Kupu Felave'i mo honau Ngaahi Va moe Potungaue.

Ngaahi Kupu fekau'aki	Kasitoma 'a e Potungaue	Kau tokoni ngaue ki he Potungaue	Hoa ngae 'a e Potungaue	Kinautolu oku nau sivii e ngaue 'a e MOT
Fale Alea 'o Tonga	✓			✓
Pule'anga				
Kapineti	✓			✓
Potungaue Pa'anga			✓	✓
Potungaue ki Muli			✓	
Potungaue Ngoue, Me'akai moe Vaota moe			✓	
Potungaue Toutai.				
Potungaue Setetisitika			✓	
Potungaue Kelekele moe Ngaahi Koloa fakaenatula			✓	
Potungaue Mo'ui			✓	
Potungaue 'Atakai, Ivi, Feliuliuki e 'Ea, Fakamatala 'Eua moe Fakamatala.			✓	
Potungaue Tanaki Pa'anga			✓	
Potungaue Ako moe Ako Ngaue			✓	
Potungaue Ngaahi Ngae Lalahi (Aviation /Marime and Ports)			✓	
Kautaha Ngaahi Taulanga 'a Tonga			✓	
Sekitoa Taautaha				
Ngaahi Pisini feka'aki tonu	✓	✓	✓	
Ngaahi Pisini Felave'i	✓	✓	✓	
Ngaahi Kautaha Fakatakimamata 'i Tongatapu, Vava'u, Ha'apai mo 'Eua.	✓	✓	✓	
Tonga chamber of Commerce and Industry	✓	✓	✓	
Ngaahi Kupu felave'i kehe				
Ngaahi Kominiuti	✓	✓	✓	
Ngaahi Kautaha ikai fakapule'anga	✓	✓	✓	
Kautaha tokoni ako ngaue	✓	✓	✓	
Ngaahi Siasi	✓	✓	✓	
Kakai fakalukufua	✓	✓	✓	
Kau Hoa Ngae, Siaina, Nu'usila, 'Aositelelia, Siapani etc.			✓	
Kautaha fakaofonga fefolau'aki ki Muli.			✓	
Kau Folau'eve'eva			✓	
International and Regional Organisation, SPTO, PATA etc.			✓	

'I hono 'ausia koia ha taumu'a ngaue hange koe visione, misiona mo ha ngaahi tefito'i fatongia 'a e Potungaue 'oku mahu'inga 'aupito 'a e tauhi va kae malava ke faingofua mo fakaholo ngaue 'a hono 'ausia 'a e ngaahi taumu'a koia. Hange koia 'oku ha atu 'i he tepile, 'oku 'iai e ngaahi founiga kehekehe 'e malava ke langa hake ai mo malu'i e ngaahi va fakangaue 'aia 'oku pau ke fakahoko ia kae malava kene tokonia 'a e founiga lolotonga 'oku fekau'aki ai 'a e Potungaue mo hono kau kasitoma, kau tokoni ngaue, hoa ngae moe kinautolu oku nau pule'i mo vakai'i 'enau ngaue.

Ko kinautolu ‘oku fakaha atu koe kau kasitoma moe hoa ngae ‘a e Potungaue, ‘oku kau kinautolu he ngaahi kupu fekau’aki mahu’inga ‘aia ‘oku fiema’u ia ke toe fakalelei’i ange ‘ehe Potungaue ‘ene tauhi va kiate kinautolu, hange koia ‘oku fakaha atu he anga hono fa’unga ‘oku fokotu’u atu ke palani ko’eni.

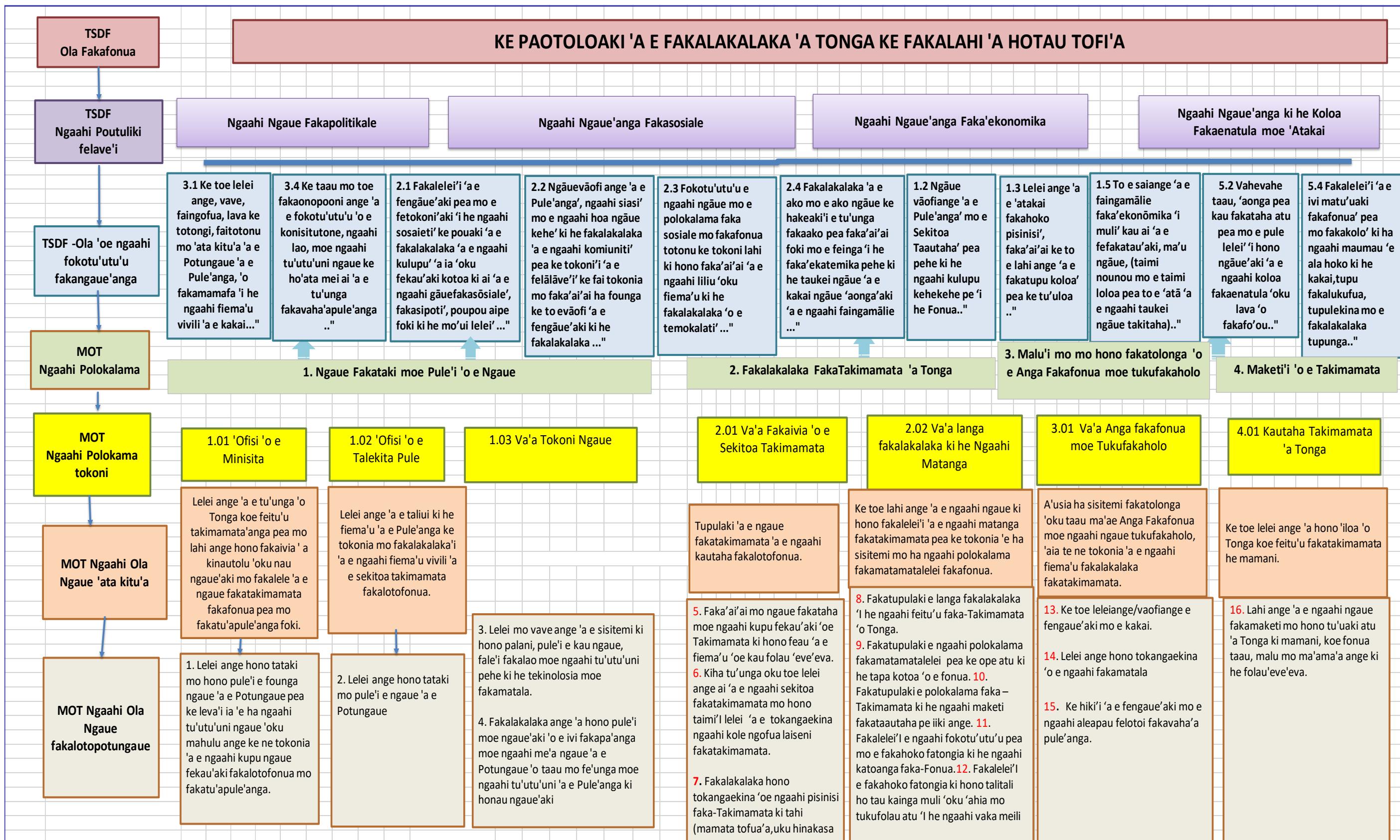
‘Oku mahu’inga ‘aupito foki ke fakamalo’ia’i ‘a e ngaahi fonua moe ngaahi kupu ngae langa fakalakalaka kotoa pe kuo fakahoko mai ‘a enau ngaahi tokoni he ngaahi ta’u kuohili, lolotonga ni pehe foki ki he ngaahi tokoni ‘oku ‘amanaki ke fakahoko mai. ‘Aia ‘oku fu’u mahu’inga ‘aupito ke tulituli atu ‘a e Potungaue ke fengaue’aki fakataha mo feinga ke faka’ai’ai ha va fengaue’aki ‘oku tu’uloa moe ngaahi kupu tokoni ko’eni koe’uhi koe fu’u fiema’u vivili koia ke fakalakalaka’i ‘a e sekitoa takimamata. ‘Oku tatau pe foki e mahu’inga ‘o e ngaahi sino tokoni moe ngaahi kupu ngae ‘oku nau fakanaunau mai ‘a e Potungaue ‘i he tapa kehekehe ko’euhi ke lava hono fatongia faka’aho. ‘Oku nau mahu’inga ‘aupito ki hono fakaivia ‘o e fakahoko fatongia ‘a e Potungaue. Kuopau ke toe faka’ai’ai kinautolu mo fakaivia ‘e he Potungaue koe’uhi ke toe lelei ange ‘a e ngaahi ivi fakangae ‘oku nau fakahoko mai pea ‘e malava ke makalohi ai e ngae ki hono a’usia ‘o e fatongia tefito ‘a e Potungaue ki he ‘ekonomika ‘a Tonga ni.

1.3 Mape ‘o e Ngaahi Ola

Hange koia ‘oku ha atu ‘i he **Fakatata 1**, koe mape ia ‘o e ngaahi ola ‘a e Potungaue ‘aia ‘oku fokotu’u ke ne tataki ‘a e palani ‘a e Potungaue ki hono a’usia ‘o e visione fakalukufua ‘a e fonua. Koe mape ko’eni ‘oku ne fakaha patonu mai ‘a e ngaahi fa’unga moe fakahokohoko ‘o e ngaahi ola ngae ‘a ia ‘oku ne tataki ‘a e palani ko’eni ‘a e Potungaue ki hono tokonia ‘a e tu’unga faka’ekonomika, sosiale, ‘ataki moe fakapolitikale fakalukufua ‘a e fonua.

Koe mape ola ko’eni ‘oku ne toe fakaha mai ‘a e ngaahi taumu’a ola ngae ‘a e Potungaue ki heene ngae fakalotofale pehe ki he’ene ngae moe ngaahi kupu fekau’aki, ‘o kau kiai mo’ene ngaahi Polokalama moe ngaahi polokalama tokoni. Koe ngaahi tefito’i Ola Ngaue ‘oku fakataumu’ia ke ne tokonia ‘a hono a’usia ‘o e ngaahi taumu’a ola fakapotungaue ‘oku ha ‘i he Palani Fakafonua, TSDFII, pehe foki ki he taumu’a ola fakafonua ‘e fa ‘aia kuo fokotu’u ke ne tataki tonu hono a’usia ‘a e kaveinga ‘a e Fonua koe “**Ke paotoloaki ‘a e fakalakalaka ‘a Tonga ke fakalahi ‘a hotau tofi’ā**”.

Fakatata 1: Potungaue Takimamata – Mape Ola

1.4 Palani Fakalakalaka ‘a Tonga (TSDF)/ Palani Tu’uloa fakamamani lahi (SDGs), Ngaahi founa ngaue fakafonua

1.4.1 Ngaahi Taumu’ a Ola moe Ola Ngaue mei he TSDF/SDG ‘aia ‘oku tokonia ‘e he ngaahi ola fakapotungaue ‘a e Potungaue Takimamata.

Fa’unga Palani Fakalakalaka ‘a Tonga II (2015-2025)

Koe fatongia ‘o e Takimamata ‘i he fonua ‘oku ne fakafehokotaki ai ‘a e mo’ui fakasosiale, anga fakafonua moe mo’ui faka’ekonomika. ‘I he’ene pehe, koe Takimamata koe mape halafononga ia ‘oku ne fakafehokotaki ‘a e taumu’ a fakalukufua ‘a e fonua hange koia ‘oku fakaha mai ‘e he Fa’unga Palani Fakalakalaka lolotonga “Ke paotoloaki ‘a e fakalakalaka ‘a Tonga kotoa- ke lahi hotau tofi’ a”, pea pehe ki he ngaahi taumu’ a ngaue fakamamani lahi ‘e 17 ‘oku fiema’ u mei he Ngaahi Kautaha ‘a Mamani ke a’usia he’ene ngaahi fonua memipa.

‘I hono maa’usia ‘a e ngaahi taumu’ a ngaue fakafonua moe fakamamani lahi, kuo fokotu’ u ai ‘e he Potungaue ha ngaahi Ola Ngaue fakaloto Potungaue ‘e 16 (hange koia ‘oku ha he Mape ‘o e Ola Ngaue), ‘oku nau fakaofonga’ i ‘a e ngaahi tefito’ i founa ngaue moe ngaue ‘e malava ke a’usia ai ‘a e ngaahi ola ngaue fakalufua kuo fokotu’ u mo fiema’ u mei he Palani Fakalakalaka ‘a e Pule’anga, pea ‘i he taimi tatau tenau tokoni ki hono ngaue’ i ‘o e ngaahi taumu’ a fakamamani lahi felave’ i.

‘I he ngaahi taumu’ a ola faka-Potungaue ‘aia ‘oku fiema’ u ke ngaue’ i ‘ehe Potungaue mei he Fa’unga Palani Fakalakalaka ‘a Tonga II, koe ngaahi taumu’ a ai ‘e 11 ‘oku felave’ i moe Potungaue ni, pea kuopau kenau ngaue ke fakahoko mai ‘a e ngaahi ola koia; koe ngaahi taumu’ a fakapotungaue felave’ i leva ‘eni;

- Ngaue vaofiane ‘a e Pule’anga moe Sekitoa Taautaha ‘i he fakatupulekina ‘a e fengae’aki ke tu’uloa ‘a e tupu faka’ekonomika;
- Lelei ange ‘a e ‘atakai fakahoko pisinisi;
- Toe sai ange ‘a e faingamalie faka’ekonomika ‘I muli kau ai ‘a e fefakatau’aki, ma’u ngaue pea moe ‘inivesi mei tu’apule’anga ke fakalahi e faingamalie ki he ma’u ngaue;
- Fakalelei’ i ‘a e fengae’aki pea moe fetokoni’aki ‘i he ngaahi sosaieti pea moe ngaahi kulupu komiuniti;
- Ngaue vaofi ‘a e Pule’anga, ngaahi siasi moe ngaahi hoa ngaue kehe ki he fakalakalaka ‘a e ngaahi kominiuti;
- Fokotu’utu’ u e ngaahi ngaue moe polokalama fakasosiale mo fakafonua totonu ke tokoni lahi ki hono faka’ai’ ai ‘a e ngaahi liliu oku fiema’ u ki he fakalakalaka fakatemokalati kae ‘uma’ a ‘a e ngaahi ngaue’ anga ‘oku tu’uloa;
- Fakalakalaka ‘a e ako moe ako ngaue ke hakeaki’ i e tu’unga fakaako pea faka’ai’ ai foki moe feinga ‘i he faka’ekatemika pehe ki he taukei ngaue;
- Lelei ange e fengae’aki moe kakai nofo muli;
- Ke toe lelei ange, vave, faingofua lava ke totongi, faitotonu mo ‘ata ki tu’ a ‘a e Potungaue ‘a e Pule’anga, ‘o fakamamafa ‘i he ngaahi fiema’ u vivili ‘a e kakai ‘i kolo pea moe toenga ‘o e fonua;
- Toe ma’ a ange pea fakasi’isi’ i mo hono uli’ i ‘oe ‘atakai mei ngaue ‘a e ngaahi ‘api nofo’ anga pea pehe pe moe ngaahi pisinisi;

- *Fakalelei'i e ivi matu'uaki fakafonua pea mo fakakoloa ki ha ngaahi maumau 'e ala hoko ki he kakai, tupu fakalukufua, tupulekina moe fakalakalaka tupunga meihe feliuliuki 'o e 'ea pea kau atu kiai pea moe fua mafana pea moe ngaahi ngaue 'oku hoko 'i he 'ea mo 'i tahi.*

Koe ngaahi Ola fakapotungaue ko'eni 'oku fakakalakalasi kinautolu ki he ngaahi Poutuliki kehekehe 'aia koe Poutuliki Fakapolitikale, Sosiale, 'Ekonomika pea moe poutuliki ki he Ngaahi Ngaue'anga ki he Koloa Fakaenatula moe 'Atakai. 'A ia koe ngaahi ola ngaue 'e taha ona kuo fa'u ma'ae Potungaue na'e makatu'unga ia mei he ngaahi Ola Ngaue Fakapotungaue ko'eni kuo fakaha atu.

'I he hili 'a hono toe siofi lelei e fatongia 'o e Potungaue ni, 'oku fakafuofua e Potungaue koe 'elia lalahi 'e 4 (Polokalama) 'oku mahino mai tenau fengaue'aki ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a mei he Fa'unga Palani Fakalakalaka 'a Tonga II. 'Aia 'oku ne kei tui pe koe **Fa'unga Taki moe Pule'i 'o e fakahoko ngaue** koe ki ia ki he ngaue 'oku toe lelei ange mei he Potungaue, pea koia 'oku tonu ai ke hoko ia koe 'elia/polokalama mahu'inga ke tauhi. Tanaki atu kiai, koe **Fakalakalaka'i fakalukufua 'o e Takimamata 'i Tonga ni 'o kau kiai 'a e ngaahi kautaha mo'ene ngaahi matanga** koe taha ia 'o e 'elia/polokalama fiema'u vivili 'aia kuopau ke tokonia ia 'e he Potungaue. Koe polokalama ko'eni 'oku 'amanaki ke ne tokoni lelei ki he ivi malava 'a e Potungaue ke ne a'usia 'a e ngaahi taumu'a fakasosiale mo faka'ekonomika hange koia 'oku ha atu he'ene Mape Taumu'a ola. Koe polokalama ni foki 'oku 'iai e ngaahi ola ngaue fakaloto'i potungaue 'e 8 'a ia kuo fa'u 'o fakataumu'a ki hono fakaivia mo fakatupulekina 'a e ngaahi kautaha fakatakimamata pea pehe ki he ngaahi matanga mahu'inga fakatakimamata 'i Tonga ni.

Koe **Ngaahi Ngaue Fakafonua moe Tukufakaholo** koe taha ia e taumu'a moe 'elia mahu'inga ki he fakalakalaka 'o e Takimamata. Koe 'elia foki ko'eni koe taha ia 'o e ngaahi ngaue fakatakimamata kuo ne to'oa e loto 'o e kau folau'eve'eva tokolahia pe makatu'unga ai 'enau 'ahia 'a hotau fonua, 'aia kuo hanga ai 'e he Potungaue 'o fakamahu'inga'i 'a e polokalama ni 'aki hono fa'u pe ia ko ha Polokalama makehe 'i he'ene palani ko'eni. 'Oku 'iai 'a 'ene ngaahi ola ngaue fakaloto'i potungaue 'e malava ke tokoni ki he ngaahi taumu'a fakapotungaue 'aia 'oku felave'i moia 'i he Poutuliki Sosiale, 'Ekonomika pea moe Koloa Fakaenatula. 'Oku fakataumu'a 'a e polokalam ni ke ne fa'ufa'u ha sisitemi taau ki hono fakatulonga 'o e ngaahi ngaue fakafonua moe tukufakaholo 'aia 'e tolonga ai 'a e ngaahi mahu'inga fakahisitolia 'o e fonua 'i ha taimi loloa.

Koe 'elia pe polokalama faka'osi 'oku fokotu'u atu 'e he Potungaue 'oku fekau'aki ia mo hono **fakamaketi'i 'o e Takimamata.** 'Oku tui 'a e Potungaue kuopau ke ne kei tauhi pe 'a e fatongia ki hono fakamaketi'i 'o e takimamata neongo 'a hono fa'u 'o e fatongia ko'eni ke taliui kiai 'a e Kautaha Takimamata 'a Tonga. 'Oku makatu'unga 'eni he ngaahi ivi ngaue 'oku fiema'u vivili ke ne tokoni ki he ngaahi founa ngaue fakamaketi 'a e Pule'anga 'aia koe Pule'anga pe tene lava ke fakahoko ia 'i ha ngaahi taimi vave mo faingofua ange.

Koia ai 'i he ngaahi polokalama kuo fakamatala atu, ko 'enau ngaahi ola fakaloto'i potungaue 'e tahaono 'oku nau tulitulifua hangatonu ke malava ke 'ausia 'a e ngaahi ola ngaue fakafonua pea 'e tokoni foki ki he ngaue 'a e fonua ke a'usia 'ene ngaahi taumu'a fakamamani lahi felave'i moe Takimamata.

Ngaahi Ola moe Taumu'a Fakalakalaka Tu'uloa Fakamamani lahi ma'ae Takimamata

Koe palani ko'eni 'oku ne fakatokanga'i 'a e ngaahi taumu'a moe taketi fakamamani lahi 'aia kuopau ke tokonia 'e hotau Pule'anga 'o fakafou he fatognia koia 'o e Potungaue ni. Fakatatau ki he 'Asenita 2030 'a e Takimamata 'a Mamani 'aia na'e fa'u 'ehe Kautaha 'a Mamani ki he Takimamata, 'oku ne fakamamafa'i mai koe Takimamata 'oku malava ke ne tokoni hangatonu pe fakatafa'aki atu ki hono a'usia 'o e ngaahi taumu'a fakamamani lahi 'e kotoa koia 'e 17 'aia 'oku 'i he Palani Tu'uloa Fakamamani lahi.

Kaekehe, koe ngaahi taumu'a fakamamani lahi 'oku fakapatonu kiai 'a e ngaahi fiema'u fakatakimamata 'oku kau kiai 'a e **Taketi fika 8, 12 moe 14**. Koe ngaahi taketi leva 'eni;

Taumu'a Fakamamani lahi Fika 8: Faka'ai'ai 'a e fekaukau'aki moe tu'uloa e tupu faka'ekonomika, ngae'anga taa mo lahi ange hono ngaahi ola pea pehe ki ha ngae'anga lelei ma'ae taha kotoa. **Taketi 8.9** “*I he'ene a'u ki he 2030, fa'u mo ngae'i ha ngaahi tu'utu'uni ke ne faka'ai'ai 'a e tu'uloa 'o e takimamata 'aia tene lava ke fa'u ha ngaahi faingamalie ngae' pea ke ne tu'uaki 'a e ngae' fakafonua moe ngaahi fua 'o e ngae' fakafonua*”.

Fakamatala nounou: Koe palani ko'eni 'oku ne tokangaekina 'a e mahu'inga 'o e fatongia koia ki he Ngaahi Ngae' Fakafonua pea pehe ki he Tukufakaholo, 'aia 'oku fakasino mai ia 'aki hono fakamavahe'i 'a e kaveinga ko'eni ko ha Polokalama makehe (Polokalama 3) mei he toenga 'o e ngaahi 'elia mahu'inga 'oku tokanga kiai 'a e Potungaue. Tanaki kiai, 'oku 'iai moe ngaahi ngae' fo'ou 'oku fokotu'u atu 'i he Polokalama 2 (Fakaivia 'o e Ngaahi Kautaha Fakatakimamata pea moe fakalakalaka'i e tu'unga 'o e ngaahi matanga moe ngae' lalahi fakatakimamata) 'aia 'e malava kenau tokoni ki he fatongia 'a e Va'a ki he Ngaahi ngae' fakafonua moe Tukufakaholo.

Taumu'a Fakamamani lahi Fika 12: Fakapapau'i e tu'uloa hono ngae'aki mo hono ngaohi ha fa'ahinga koloa. Ke fakahoko 'eni, hange koia 'oku fokotu'u he **Taketi 12.e** 'o e Taumu'a 12, 'oku mahu'inga ke “*Fa'ufa'u mo ngae'aki ha ngaahi me'a ngae' ke ne lava 'o muimui'i 'a e ngaahi ola 'o e fakalakalaka tu'uloa ma'ae takimamata 'aia tenau tokoni ki hono 'omai ha faingamalie ngae' pea moe faka'ai'ai 'a e ngaahi ngae' fakafonua mo hono ola*”.

Fakamatala nounou: Koe taha 'o e ngaahi fakalelei ki he palani ko'eni koe malava ke fakamahino lelei mai 'a e fatongia kuopau ke fakahoko 'ehe Potungaue ma'ae ngaahi kautaha fakatakimamata pea pehe ki he ngaahi ngae' moe matanga fakatakimamata 'a Tonga ni. Koe Va'a fakaivia 'o e ngaahi kautaha takimamata koe taha ia 'o e ngaahi polokalama tokoni 'i he palani ko'eni 'aia 'oku fakatefito hono fatongia ki hono fakalakalaka'i, muimui ofi'i mo fakapapau'i e faipau ki he ngaahi tu'utu'uni lolotonga felave'i moe sekitoa Takimamata. 'Oku toe fakamalohi'i mai foki 'e he palani ko'eni 'a e fiema'u ke pule'i lelei 'a e ngaahi ngae' kotoa pe he tahi hange koe mamata tufoa'a, uku kasa moe ngaahi ngae' pehe. 'Oku palani foki 'a e Potungaue ke ne toe siofi 'a 'ene ngaahi me'angaue lolotonga ke fakapapau'i koe ngaahi founiga ngae' 'oku ne ngae'aki 'oku tu'uloa. 'I he taimi tatau, ko hono pule'i 'o e ngae' pisinisi fakatakimamata mo'ene ngaahi

ngaue ‘oku nau katoi ‘a e fiema’u fakalakalaka’i mo hono muimui ofi ‘o e sisitemi moe ngaahi founa ke ne tokonia e a’usia ‘o e taketi ko’eni.

Taumu’ā Fakamamani lahi Fika 14: Malu’i mo ngaue lelei’aki ‘a e ‘oseni, tahi mo hono ngaahi koloa ki ha fakalakalaka ‘oku tu’uloa. Taketi 14.7: “*I he a'u ki he 2030 kuo malava ke lelei ange ‘a e ngaahi lelei faka'ekonomika ‘oku ma'u ‘ehe ngaahi fonua iiki langalanga hake pea pehe ki he ngaahi fonua masivesiva ange mei hono ngaue'aki ‘o e ngaahi koloa ‘o ‘oseni fakafou ‘i ha ngaahi founa pule'i tu'uloa ‘o e toutai, fakafanau ‘o e me'atahi moe takimamata”.*

Fakamatala nounou: Hange koia koe fatongia ‘o e Potungaue ki he taketi fakamamani lahi ne toki ‘osi hono fakamatala’i, koe ngaahi ngaue kotoa pe ki tahi felave’i moe takimamata ‘I Tonga ni, ‘e pule’i ia mo fakalele ia fakataha moe Potungaue Toutai, Malini moe ngaahi taulanga, ngaahi kautaha felave’i ‘ikai ke fakapule’anga pea moe ngaahi komiuniti. ‘Oku ‘iai e ‘amanaki koe ngaahi fengaue’aki ko’eni ‘e tokoni ki hono teke ‘o hono ngaue lelei ‘aki ‘a e koloa ‘o ‘oseni pea ‘i he taimi tatau ke ne’omai ha ngaahi fakakaukau fo’ou ki honau ngaue’aki ‘aia ‘e lava ai ke toe fakatupulekina ‘a e ngaahi faingamalie ngaue pea pehe ki he ngaahi ngaue faka’ai’ai ‘o e tupulekina faka’ekonomika.

1.4.2 Ngaahi fiema’u vivili ‘a e Pule’anga, Palani ‘a e Sekitoa, Ngaahi Fakalakalaka fakakolo moe komiuniti pea moe Ola fakaloto’i Potungaue ‘a e Takimamata.

Koe ‘Asenita ‘o e ngaahi kaevinga mahu’inga ‘a e Pule’anga 2019/20-2021/22

Fakatatau ki he Tu’utu’uni Kapineti Fika 157 ‘o e ‘aho 13 ‘o Fepueli 2019, na’e tali ai ‘ehe Kapineti ‘a ‘Ene ‘Afio ‘a e ngaahi me’ā ni, ‘aia ‘oku nau fakafofonga’i ‘a e ngaahi tafa’aki fiema’u vivili ke fakahoko ha ngaue kiai mei he Pule’anga;

- i. Ngaahi sisitemi fa’unga fo’ou ma’ae ngaahi Potungaue moe kautaha fakapule’anga.
- ii. Fakalakalaka ‘o e sekitoa taautaha
- iii. Tau’i mo tokangaekina ‘a e ngaahi uesia ‘o e Faito’o Konatapu
- iv. Lelei ange ‘o e ngaahi polokalama Fakamatamamata lelei ‘o e ‘Ataki (Ngaahi Hala moe Ngaahi ngaue lalahi)
- v. Tokonia ‘o e Sekitoa Ma’u’anga Ivi
- vi. Fa’unga ngaue Fakakomipiuta ‘a e Pule’anga
- vii. Tokangaekina ‘a e Mo’uilelei (Mahaki pipihi mo ‘ikai pipihi pea moe mo’uilelei fakalukufua)
- viii. Mahu’inga ‘o e Ako
- ix. Sisitemi pule’i ‘o e Kelekele ‘o Tonga

Hange koia ‘oku ha atu ‘i ‘olunga, koe palani ko’eni na’e toe vakavakai’i koe’uh i ke fakataumu’ā ‘a ‘ene visione ki he mahu’inga ‘o e ‘atakai ‘oku ma’a mo mo’uilelei ma’ae Tonga. ‘Oku poupou ki hen i ‘a e ngaahi polokalama fakamatamatalelei fo’ou ‘aia ‘oku ‘amanaki ‘a e Potungaue ‘e malava ke ne falute mai ‘a e ngaahi kominiuti ‘o Tonga ni. Kau atu kiai, koe ngaahi ngaue ke fakalakalaka mo fakalelei’i ‘a e ngaahi matanga fakatakimamata moe ngaahi koloa kotoa ‘oku nau tokonia ‘a e sekitoa ni, hange koe ngaahi

hala, ngaahi feitu'u fakahisitolia, ngaahi me'angae 'oku 'ata ke ngaue'aki 'e ha fa'ahinga taha pe pea moe ngaahi matatahi. Koe lelei ange 'e 'iai e tu'unga 'o e ngaahi koloa ni, 'e tokoni lahi ia ki hono fakamatamata lelei 'a hotau fonua pea tene lava ke liliu 'a e ngaahi to'onga mo'ui 'a e kakai fekau'aki moe mo'uilelei. Neongo 'oku 'iai e polokalama kuo fokotu'u 'ehe Potungaue ki hono tokonia 'o e matamatalelei 'a e fonua, 'oku mahu'inga foki ke fakaha hen'i 'e toe malava foki he'e polokalama ni ke ne tokoni ki he ngaahi 'elia fiema'u vivili kehe 'a e Pule'anga hange koe Mo'uilelei moe fakalakalaka'i 'a e sekitoa taautaha.

Halafononga Fakatakimamata 'a Tonga 2014-2018

Koe Halafononga Fakatakimamata 'a Tonga 2014-2018 na'e toe siofi ia fakataha moe tokoni mei he 'Ofisi 'o e 'Eiki Palemia pea pehe ki he Potungaue Pa'anga, mei he ta'u 2018 ki he 2023. Koe pepa ni 'oku ne hokohoko atu pe 'a hono 'omai e ngaahi fale'i pea moe fiema'u 'e malava ke tokoni ki ha ngaahi founiga 'o e fengaue'aki fakataha 'o e ngaahi kupu felave'oi ki hono fakalakalaka'i 'o e Takimamata 'i Tonga ni.

2. TO’O KONGA LALAHİ – FATONIGA ‘O E POTUNGAUE

2.1 Koe ngaahi polokalama, mo honau ngaahi ola fakaloto’i potungaue, ngaahi ngaue pea moe Va’a ‘oku nau taliui ki ai.

2.1.1 Polokalama 1: Ngaue Fakataki mo hono pule’i e fakalele ngaue.

Polokalama	Ngaahi Ola Fakaloto’i Potungaue	Ngaahi Ngaue/Founga	Va’a
Polokalama 1: Ngaue Fakataki mo hono pule’i e fakalele ngaue	Ola 1: <i>Fakalelei’i tu’unga ‘o Tonga ‘I he’ene ko e feitu’u takimamata mo langaki hake ivi moe malohi e ngaahi ki fengaue’aki ‘I he fakamamani lahi, fakalotofonua mo e tu’unga fakatu’apule’anga.</i>	<p>3. Fakaofonga’i ‘a Tonga ki he ngaahi fakataha ‘a e takimamata fakalotofonua mo fakatu’apule’anga, kau atu kiai mo e ngaahi va fengaue’aki mahu’inga pe.</p> <p>4. Ko hono fakalahi e kau ‘ofisa takimamata.</p> <p>5. Ko ha ngaahi lao ke fakamalohia loua e Potungaue pea mo e kau ngaue.</p> <p>6. Fakalelei’i mo langa hake ha ngaahi feitu’u takimamata ‘elia mo e ngaahi langa ‘i Tonga.</p> <p>7. Ngaahi Lao faka-takimamata fo’ou/ ngaahi poloseki kuo tali mo e sino’i pa’anga tokoni.</p> <p>8. Fokotu’u ha ‘ofisi fo’ou mo e ngaahi naunau ‘ofisi ki he ‘ofisi ‘o e ‘Eiki.Minisita ‘i he ‘ofisi MOT (Vuna).</p>	‘Ofisi e Minisita
	Ola 2: <i>Founga toe leleiange ai e taki mo e fakalele ngaue ‘i he Potungaue.</i>	<p>9. Kau atu ki he ngaahi fakataha fakalotofonua, fakatu’apule’anga mo fakamamani lahi ki hono poupoua mo toe tanaki mai ha ngaahi tefito’l fakakaukau ke langaki hake ‘a e founga ngaue ‘a e Potungaue.</p> <p>10. Fakalele mo lipooti e ngaahi ngaue ‘a e Potungaue.</p> <p>11. Ko hono pule’i pe fakalele e ‘ofisi ‘oku mafai ki he ngaahi ‘otu motu ‘o ‘Eua, Ha’apai, Vava’u mo e ongo Niua.</p> <p>12. Fakataha fakauike ua mo e Taki he ngaahi va’a ke fakaikiiki ki he ngaahi ki ngaue KPIs mo hono talanoa’i ngaahi palopalema.</p> <p>13. ‘Oange ha ngaahi talatalaifale fakalao ki he ‘ofisi ‘o e Minisita.</p>	‘Ofisi ‘o e CEO

	<p>Ola 3: Ko hono toe taimi'i mo fakalelei'i ange e palani, lao, ko hono leva'i e ngaeue moe ngaeue faka-tekinolosia.</p> <p>14. Fakahu atu e Fa'unga Palani Fakalakalaka (CP) mo e Patiseti fakafuofua ki he 'ofisi 'o e 'Eiki Palemia mo e Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua.</p> <p>15. Fakahu atu e Lipooti fakakuata, vaeaua ta'u mo e fakata'u ki he 'ofisi 'o e CEO, Minisita, PSC, MOFNP mo e PMO.</p> <p>16. Fakahu atu, fakamahino mo to e fakapapau'l mai pepa Kapineti 'a e Potungaue.</p> <p>17. Fokotu'u mo fa'u ha ngaahi fale'i fakalao ki he toenga 'o e ngaahi va'a ngaeue faka-tekinikale.</p> <p>18. Fakataha'i kotoa e ngaahi fakamatala 'a e Takimamata ki he lipooti mo hono fakahoko lelei ha ngaahi faitu'utu'uni.</p> <p>19. 'Omai ha ngaahi fale'i faka-lao mo hono ngaahi fakamatala.</p> <p>20. Ko e teuteu mo hono'oatu e ngaahi liliu fakaangaanga ki he Lao mo e ngaahi tu'utu'uni.</p> <p>21. Leva'i mo tokanga'i e ngaahi me'a fakalao.</p> <p>22. Fale'i ma'ae tokangaekina 'o e ngaahi ngaeue fakakomipiuta moe uepisaiti 'a e Potungaue.</p> <p>23. Fakahoko 'a hono ngaahi 'o e ngaahi me'angaeue fakakomipiuta pea pehe ki hono 'omai 'o e ngaahi polokalama komipiuta ke tokoni ki he ngaeue</p> <p>24. Fakahoko ha ngaahi fakataha alelea faka-kuata mo e ngaahi kulupu fengae'aki.</p> <p>25. Ngaahi ongoongo kotoa pe 'oku tuku atu kitua (TV mo e Letio) 'oku fakahoko ia fakatatau mo e ngaahi fokotu'utu'u.</p> <p>26. Tokanga'i e ngaahi founiga fua fatongia 'i loto he tu'unga ngaeue fakapule.</p> <p>27. Ko hono fakahu mai 'o e kau ngaeue 'a e Potungaue pehe ki he kau lau 'aho.</p>	<p>Va'a tokoni ki he ngaeue 'a e Potungaue</p>
--	---	---

	<p>28.Tokanga ki hono tauhi malu ‘o e ngaahi tuku’anga faile mo e sisitemi ngaeue fakapule.</p> <p>29.Fakahoko e ngaahi ngaeue ki ha monu’ia ‘a ha tokotaha ngaeue fakapule’anga he ngaeue’anga.</p> <p>30. Ko e ngaahi fe’unu’aki ‘a e kau ngaeue.</p> <p>31. Fokotu’u ha liliu mo ha ngaahi fale’i ki hono fakahoko ha palani ako fakata’u ‘o fakatefito ia ‘i ha ngaahi ‘elia pelepelengesi ‘oku fiema’u vivili ha toe taukei mo ha ‘ilo ‘o kau kotoa atu ki ai ‘a e ngaahi va’a ‘i he Potungaue. (Fokotu’utu’u Ako)</p>	
	<p>Ola 4: Fakalelei’i ‘o e tafa’aki fakapa’anga mo e founiga pule’i ‘o e pa’anga hu mai ‘o fakatatau ki he lao mo tu’unga ngaeue ‘a e pule’anga.</p> <p>32.Fakalahi mo ‘omai ha ngaahi fale’i ‘i he founiga fakalele ‘o e patiseti mo e me’ā fakapa’anga.</p> <p>33.Fakalele mo fakahu atu ha lipooti fakakuata mo fakata’u fakafekau’aki mo e anga hono ngaeue’aki ‘o e pa’anga.</p> <p>34.Fakalele pea fakahu atu e ngaahi lipooti vaeaua ta’u fakapa’anga mo e fakata’u pehe ki he ngaahi fakamole.</p> <p>35.Fakalele, update mo fakahu atu e ngaahi lipooti fakapa’anga fakamahina pehe ki he fakata’u.</p> <p>36. Fakahoko mo lipooti ha ngaahi polokalama faka’atita fakaloto Potungaue.</p>	Va’ā tokoni ki he ngaeue ‘a e Potungaue

2.1.2 Polokalama 2: Fakalakalaka ‘o e Takimamata ‘a Tonga

Polokalama	Ola Fakaloto’i Potungaue	Ngaahi Ngaeue/Founiga	Va’ā
Polokalama 2: Fakalakalaka Takimamata Tonga	Ola fika 5: Faka’ai’ai mo ngaeue fakataha moe ngaahi kupu fekau’aki ‘oe Takimamata ki hono feau ‘a e fiema’u ‘oe kau folau ‘eve’eva	<p>32. Faka’ai’ai ha ‘atakai fakapisini ki he kau fokotu’u pisini</p> <p>33. Fakasio ha ngaahi faingamalie ki he kau fokotu’u pisinisi.</p> <p>34. Fai ha ngaahi Polokalama Televisone, moe Letioo.</p> <p>35. Fa’u ha ngaahi Kulupu Asosieisini</p> <p>36. Fiema’u ke toutou fai ma’u pe ha fakataha moe kupu fekau’aki ‘oe Takimamata</p>	Tafa’aki ki hono fakaivia mo e tokangaekina e ngaahi Sekitoa faka-Takimamata

		<p>37. Ave ma'u pe ha ngaahi ongoongo fakamahina.</p> <p>38. Tanaki mo fakama'opo'opo 'a e ngaahi mata'l fika 'oe kau folau 'eve'eva mai ki Tonga</p> <p>39. Ngaue fakasekelitali ma'ae kupu fekau'aki 'oe Takimamata</p> <p>40. Fakatokanga'l e ngaahi fiema'u ako ke toe lelei ange ai 'a e ngaue</p> <p>41. Kumi ha ngaahi ma'u 'anga pa'anga mei muli.</p> <p>42. Ngaahi fiema'u tokoni mei ha tafa'aki pe</p>	
	<p>Ola fika 6: Kiha tu'unga oku toe lelei ange ai 'a e ngaahi sekitoa fakatakimamata mo hono taimi'l lelei 'a e tokangaekina ngaahi kole ngofua laiseni fakatakimamata.</p>	<p>43. 'A'ahi mo hono sivisivi'l e ngaahi fale nofo totongi fakatakimamata ke ausia ngaahi tu'unga oku tuha mo taau</p> <p>44. Lipooti mo fai ha talatalaifale ihe ola 'a e 'a'hi moha toe founiga ke fakalakalaka ai</p> <p>45. Fa'u ha ngaahi makatu'uga ke a'usia 'ehe fale nofo totongi fakatakimamata ki Tonga.</p> <p>46. Ngaue vaofiage moe ngaahi kupu fekau'aki</p> <p>47. Fa'u ha ngaahi makatu'unga tu'upau kuopau ke muimui kiai ae ngaahi laiseni fo'ou moe fakafo'ou.</p> <p>48. Tanaki mai ha ngaahi fakakaukau fo'ou ke fai hano toe siofi felave'l moe laiseni oha pisinisi</p> <p>49. Sivisivi'l mo toe siofi 'a e tohi kole kiha laiseni 'oha pisinisi fakatakimamata</p> <p>50. <u>Tu'unga oku iai fakamuimui taha 'ae lisi 'oe ngaahi ngaue'anga Fakatakimamata kotoa pe ki hono fakapapa'ui oku tonu 'a e ngaahi ma'uanga fakamatala</u></p> <p>51. Tanki mai 'a e ngaahi 'ata totonu 'o e ngaue kuo osi hono fakahoko 'e ha kautaha hulu faiva</p> <p>52. Ngaahi vaha'ataimi e malava ai tali 'ae kole ngofua kiha hulu faiva ha kautaha faiva.</p> <p>53. Ngaahi fakamatala fakapotopoto kihe kau ngaue 'oha kautaha hulufaiva</p> <p>54. Fokotu'u atu ha ngaahi makatu'unga ke fa'u 'aki ha lao hulufaiva.</p>	<p>Tafa'aki ki hono fakaivia mo e tokangaekina e ngaahi Sekitoa faka-Takimamata</p>

Ola fika 7: <i>Fakalakalaka hono tokangaekina ‘oe ngaahi pisinisi faka-Takimamata ki tahi (mamata tofua’auku hinakasa etc)</i>	<p>55. Ma’opo’opo hono tokangaekina moe tauhi e ngaahi lekooti ‘o kinautolu ‘oku fakahau mai</p> <p>56. Fiema’u ha fepotalanoa’aki vaofi ma’upe mo e nhaagi sekitoa.</p> <p>57. Tokangaekina ‘o e Lao moe tu’utu’uni ngaeue</p> <p>58. Sivisivi’l ‘o e ngaahi foomu kuo fakahau</p> <p>59. Fa’u ‘o e Lipooti Fakata’u</p> <p>60. Fa’u Lipooti ‘o e feinga ke muimu’l ‘o e lao</p> <p>61. Fakahoko Ako ki he kau fuofua ako ‘Eikivaka mo e tokotaha ke tokangaekina e kau ‘a’ahi</p> <p>62. Fakafaingamalie’l e ngaahi tokoni fale’l faka - saienisi</p> <p>63. Fakalelei’l e Lao moe Tu’utu’uni fakaangaanga ‘o e Mamata Tofua’au</p>	Tafa’aki ki hono fakaivia mo e tokaekina e ngaahi Sekitoa faka-Takimamata
Ola 8: Fakatupulaki e langa fakalakalaka ‘I he ngaahi feitu’u faka-Takimamata ‘o Tonga	<p>64. Ngaahi Paaka fakafonua moe ngaahi fa’unga fo’ou</p> <ul style="list-style-type: none"> - Ngaahi matanga fakahisitolia ‘I Tongatapu, kau ki ai pea mo motu <p>65. Ngaahi Matatahi</p> <ul style="list-style-type: none"> • Matatahi Niutao (Hahake) • Matatahi ‘o Veitongo mo Ha’ateiho Ha’ateiho Ha’ateiho(Vahe Loto) • Falenofo’anga White Sand Beach (Hihifo) 	Tafa’aki langa fakalakalaka ki he ngaahi Matanga
Ola 9: Fakatupulaki e ngaahi polokalama fakamatamatalelei pea ke ope atu ki he tapa kotoa ‘o e fonua	<p>66. Siofi pea mo fakahoko e polokalama fakama’ā kolo ‘a e Tonga Masani</p> <p>67. Fakahoko mo toe tokonia e polokalama Masani fekaukau’aki</p>	Tafa’aki langa fakalakalaka ki he ngaahi Matanga
Ola 10: Fakatupulaki e polokalama faka – Takimamata ki he ngaahi maketi fakataautaha pe iiki ange	<p>68. Langalanga mo fakahoko ha ngaahi polokalama faka – Takimamata ki he ngaahi maketi fakataautaha:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Maketi fakataautaha ki he me’atokoni • Maketi fakataautaha ki he Sipoti • Maketi fakataautaha ki he Ngoue • Maketi fakataautaha ki he mali • Maketi fakataautaha ki he Ngaue fakamea’au • Maketi fakataautaha ki he ‘aho tapu 	Tafa’aki langa fakalakalaka ki he ngaahi Matanga

<p>Ola 11 : Fakalelei'l e ngaahi fokotu'utu'u pea mo e fakahoko fatongia ki he ngaahi katoanga faka-Fonua</p>	<p>69. Poupou'l pea mo fakahoko e ngaahi tefito'l polokalama faka-Fonua</p> <ul style="list-style-type: none"> • Uike Heilala • 'Aho 'Alo'l e tama Tu'i • Polokalama fakafeohi e ngaahi famili • Faka'ilonga'l makehe e 'aho 'o e ngaahi kolo • Katoanga e ngaahi ako • Ngaahi fakataha fakafonua, fakakonifelenisi pe polokalama fakafonua • Ngaahi fe'auhi 'I he mala'e sipoti • Konifelenisi e ngaahi Siasi • Polokalama fe'a'ahi'aki faka-Takimamata 'a e 'Eva mai • Ngaahi me'a makehe 	<p>Tafa'aki langa fakalakalaka ki he ngaahi Matanga</p>
<p>Ola 12: Fakalelei'l e fakahoko fatongia ki hono talitali ho tau kainga muli 'oku 'ahia mo tukufolau atu 'I he ngaahi vaka meili</p>	<p>70. Kau atu ki he ngaahi polokalamafefakatau'aki 'a e vaka meili / Sea Trade</p> <p>71. Kau atu ki he ngaahi polokalamafefakatau'aki mo e ngaahi polokalama tu'uaki, Kulupu tu'uaki 'a e Tonga Masani</p> <p>72. Fakalelei'l pea mo fa'ufa'u ha ngaahi fakama'ama'a mei he ngaahi kautaha tua</p> <p>73. Fakamalohi'l ke toe ngaeue fakataha ange e komiti tataki 'o e vaka meili</p> <p>74. Langa fakalakalaka ki he ngaahi ngaeue lalahi</p> <p>75. Fakanaunau e uafu (Fokotu'u ha ngaahi naunau ki he kau folau'eve'eva/Falemalolo, moe ala me'a pehe)</p> <p>76. Ngaue ki hono tukuhifo e totongi lolotonga e uafu</p>	<p>Tafa'aki langa fakalakalaka ki he ngaahi Matanga</p>

2.1.3 Polokalama 3: Fakatolonga ‘o e Angafakafonua, Tala mo e Koloa Tukufakaholo ‘o Tonga.

Polokalama	Ngaahi Ola Fakaloto’i Potungaue	Ngaahi Ngaue/Founga	Va'a
Polokalama 3: Fakatolonga ‘o e Angafakafonua, Tala mo e Koloa tukufakaholo ‘o Tonga.	Ola 13: Ke toe leleiange/vaofiange e fengae’aki mo e kakai	<p>Ngaahi Ha'a mo e 'ilo/taupei tukufakaholo</p> <p><i>Tokangaekina 'a e ngaue ki hono fakatahataha'l mo tohi 'a e ngaahi ha'a.</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Teuteu'i 'o e ngaahi fokotu'utu'u ngaue ki he ngaahi 'ilo mo e taupei tukufakaholo. • Faka'ilonga'l 'o e ngaahi Koloa Tukufakaholo mo e koloa fakanatula (Ngaahi matanga) • Teueteu'I ha ngaahi pepa fakamatala fekau'aki mo e ngaahi koloa tukufakaholo mo e fakanatula 'e 10 kuo 'osi faka'ilonga'i (vakai ki he peesi 'a e Tesitination Tdevelopumeni) <p>Anga Fakafonua</p> <ul style="list-style-type: none"> • Fakahoko e tanaki fakamatala ki he angafakafonua 'I he ngaahi kolo 'o Tongatapu pea mo e 'otu motu. • Tokangaekina hono tanaki mo hono hiki tohi e ngaahi fakamatala 'oku tanaki. <p>Misiume, ‘Akaivi mo e Laipeli (Ke toe pupuhi e tolu'i me'a ni)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Tanaki 'o e ngaahi koloa. • Fakatolonga 'o e ngaahi koloa. • Fakama'opo'opo mai 'o e ngaahi koloa. • Tauhi mo tokanga'l 'o e ngaahi koloa. • Faka'ali'ali 'o e ngaahi koloa. • Faka'ilo atu, Fakaivia mo e a'u atu ki he kakai. • Fakahoko 'o e ngaahi faiva tu'ufonua. • Faka'ilonga'l 'o e uike anga mo e tala tukufakaholo • Fokotu'utu'u 'o e Polokalama Faka'ali'ali 'Otu Felente 'I he fengau'aki mo e 'Ofisi Talafekau Lahi Nu'u Sila. 	<p><i>Va'a Fakatolonga ngaue fakafonua moe Tukufakaholo</i></p>

		<ul style="list-style-type: none"> • Kau atu ‘a Tonga ki he Polokalama Faka’ali’ali hono 13 ‘o e ngaahi faiva mo e nima mea’ a e Pasifiki ‘I Sune 2020 ki Hawaiki. • Tataki mo fakahoko ‘a e Uike Angafakafonua mo e tala tukufakaholo ki he ngaahi ‘otu motu kimu’ a ‘i he maa’imoa faka’ali’ali ngoue, toutai mo e takimamata • Fengaue’aki fakataha mo e Potungaue Ako ki hono fokotu’utu’u mo fakahoko ‘a e ngaahi faka’ali’ali faiva fakafonua. 	
	Ola 14: Lelei ange hono tokangaekina ‘o e ngaahi fakamatala	<ul style="list-style-type: none"> • Fokotu’u ‘o e ngaahi kautaha ‘a e Kau punake, Kau nima mea’ etc • Fokotu’u mo tokangaekina ‘o e ngaahi fakamatala ‘oku lekooti ‘I he lea mo e ‘ata, fakamatala tohi mo faka’elekitolonika. • Fakapapau’l ‘oku ‘I ai ha taha taukei fakatekinikale mo e naunau. • Fakapapau’l ‘oku ‘I ai ‘a e peesi tufaki fakamatala ‘a e Angafakafonua mo e Talatukufakaholo ‘i he ope. • Fakapapau’l ‘oku fakahoko hono faka’ilo atu, ako’i mo fakaivia • Fakahoko e talanoa mo e kakai ki he Lao Fakaangaanga ki he Angafakafonua mo e Talatukufakaholo. • Fakahu ki he Kapineti ‘a e Lao Fakaangaanga pea mei ai ki he Komiti Lao 	Va'a Fakatolonga ngaeue fakafonua moe Tukufakaholo
	Ola 15: Ke hiki’i ‘a e fengaue’aki mo e ngaahi aleapau felotoi fakavaha’a pule’anga.	<p>Konivesio ‘a e UNESCO 1972 Lesisita ‘o e ngaahi koloa tukufakaholo fakafonua (Vakai ki he PWHAP) Fokotu’u ‘o e ‘Otu Langi ki he Lisi Fakamamanu lahi ‘o e ngaahi koloa tukufakaholo.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Fokotu’u atu ‘o e Ha’amonga ki he Lisi Fakaangaanga ‘a e UNESCO • Fakaivia ‘a e Komiti Fakafonua ki he ngaahi koloa fakanatula • Fengaue’aki fakataha ki hono fokotu’u atu ‘a e Kolotau Tonga ‘I Wallis mo Futuna fakataha mo Wallis mo Futuna, Fisi mo Ha’amoia. • Faka’ilo atu, ako’i mo fakaivia <p>Konivesio ‘a e UNESCO 2003</p> <p>Fakahoko ‘a e fokotu’utu’u kuo tali ke ngaue’aki ki he Anga Fakafonua (TOP\$100,000) Fakakakato mo fakahu atu ‘a e faiva Me’etu’upaki ki he Lisi ‘o e Angafakafonua ‘a ha’ a tangata.</p>	Va'a Fakatolonga ngaeue fakafonua moe Tukufakaholo

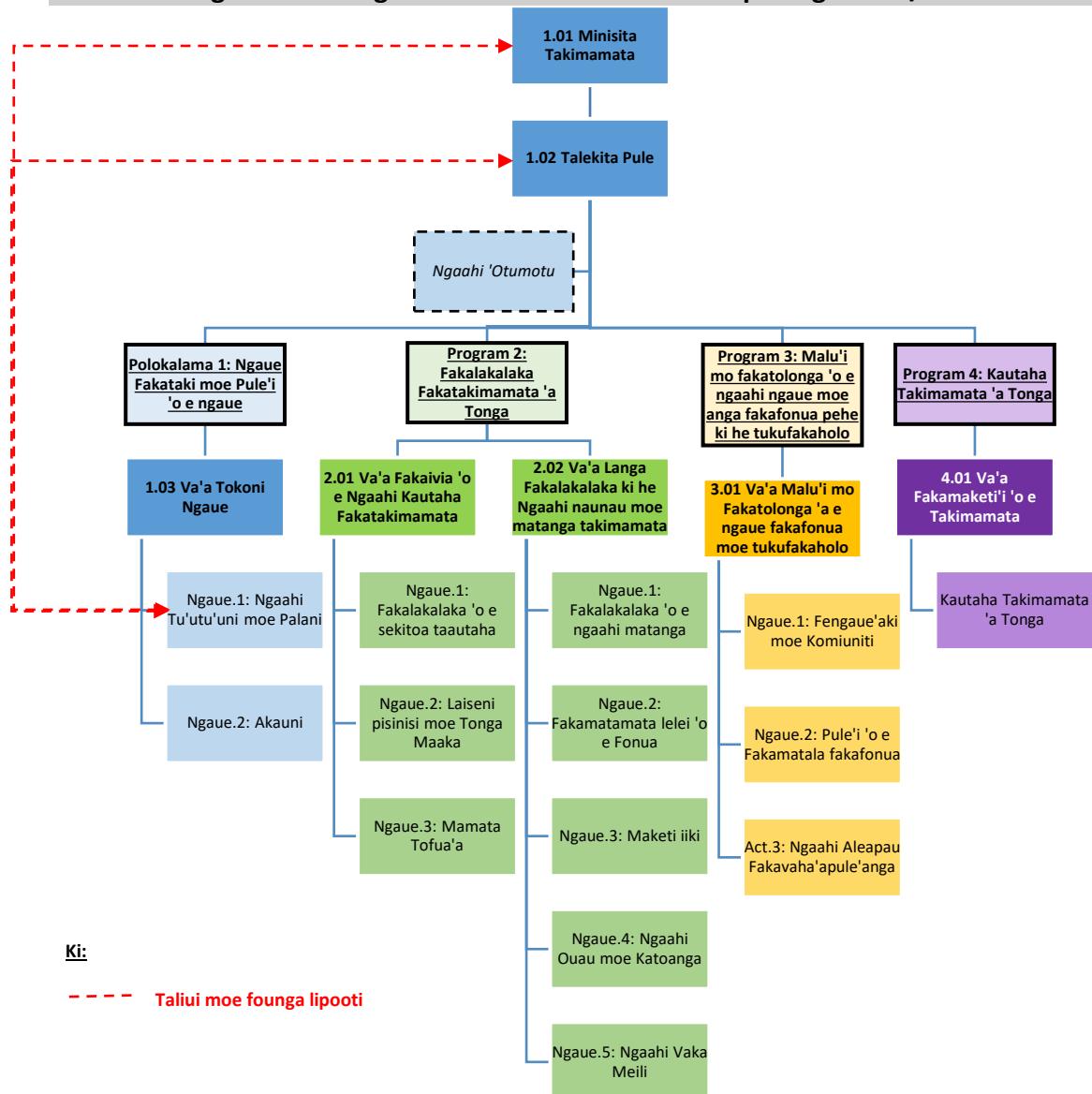
		<ul style="list-style-type: none"> • Fakaivia ‘o e Komiti Fakafonua ki he Anga fakafonua • Faka’ilonga’i ‘o e Kau ma’ungatala • Faka’ilonga’i ‘o e ngaahi anga fakafonua ‘oku fiema’u fakavavevave ke malu’i • Fakamo’ui mai ‘o e ngaahi ‘elementi ‘o e Angafakafonua ne molia atu. <p>Faka’ilo atu, ako’I mo fakaivia</p> <p>Konivesio Fo’ou ke fakamo’oni ki ai ‘a Tonga</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Kehekehe ‘I he Ngaahi Angafakafonua 2005 <p>Muimui’I ‘o e fokotu’u ne fakahu ki he Potungaue ki Muli, Lao mo e Pa’anga mo Palani Fakafonua.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Muimui’i ‘o e ngaahi me’a ke fakahoko ‘I hano tali ‘a e fokotu’u ‘I ‘olunga • Fakahoko e fetalanoa’aki mo e kakai he tukui motu <p>Fengaue’aki vaofi mo e Potungaue ki Muli ki hono fakahu atu e pepa ki he Konivesio ni ki he Fakataha Tokon</p> <ol style="list-style-type: none"> 2. Konivesio Hague 1954 <ul style="list-style-type: none"> • Kau atu ‘a Tonga ki hono fokotu’u ‘o e Komiti Blueshield Pasifika • Fakahoko e ako ‘aho 1 ‘I Nuku’alofa ki he Konivesio 1954 	
--	--	---	--

2.1.4 Polokalama 4: Kautaha Takimamata ‘a Tonga

Polokalama	Ola Fakaloto’i Potungaue	Ngaahi Ngaue/Founga	Va’a
Polokalama 4: Kautaha Takimamata ‘a Tonga	Ola 22: Lelei ange e ngaahi ngaeue moe founga ‘o hono tu’uaki atu ‘o Tonga ki he mamani, koe Fonua lelei ki he takimamata ‘aia ‘oku pau, hao mo malu pea ma’ama’a ange ki he kau folau’eve’eva.	Ngaahi ngaeue tokoni ki he Kautaha Takimamata ‘a Tonga. Fekumi moe Fakalakalaka Ngaahi Fale’i fakamaketi Vaka fefolau’aki fakataimi mei Siaina Poloseki \$14m lue’anga kauhala ‘i Nuku’alofa Ngaahi Hala Fakatakimamata Vaka Mamata Tofua’a ‘Uhila Hala	Va’a Fakamaketi Takimamata

2.2 Fa'unga 'o e Potungaue

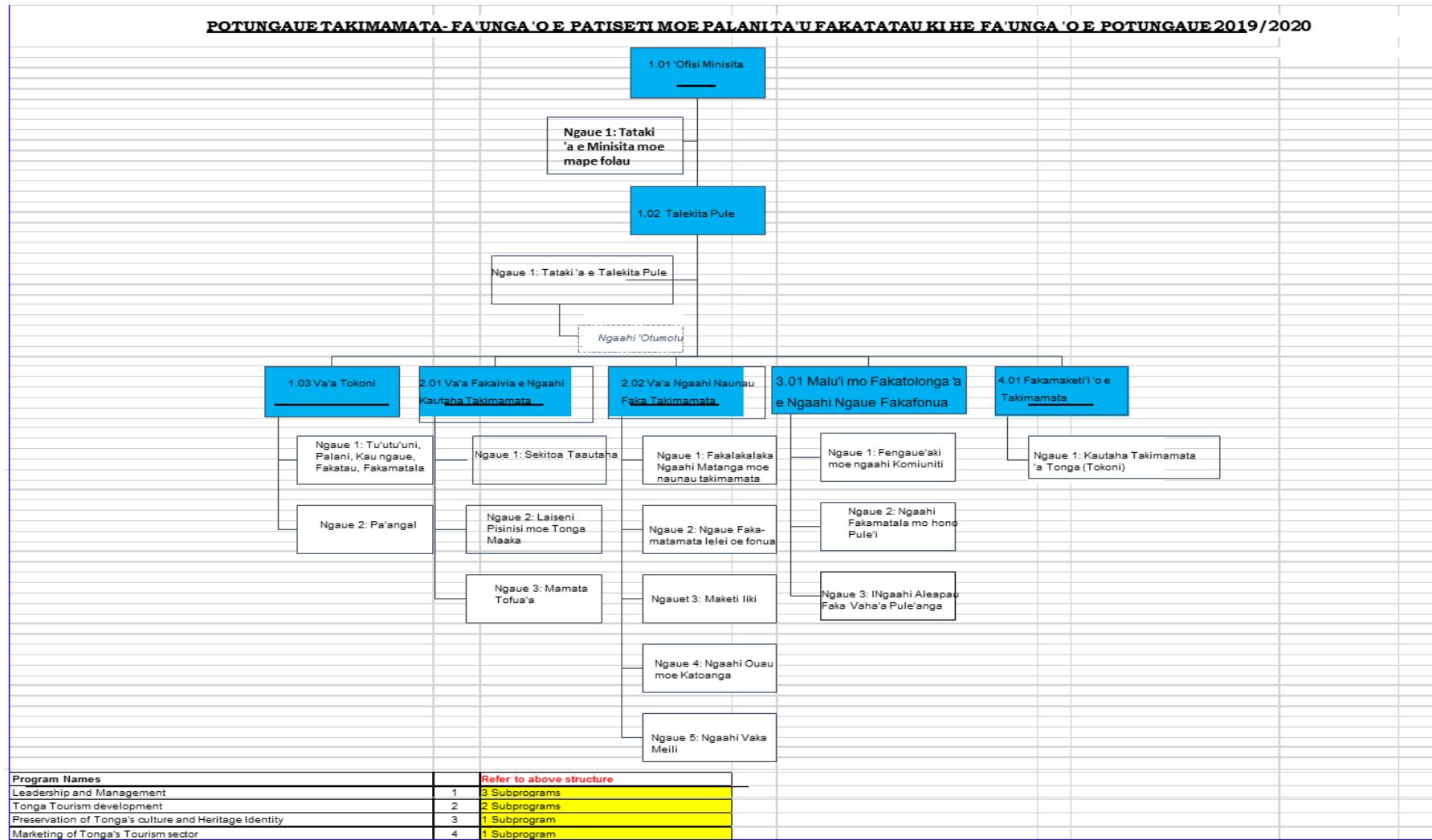
2.2.1 Fa'unga 'o e Potungaue Takimamata Tau'u Fakapa'anga 2019/2020

Fakamatala ki he Fa'unga 'o e Potungaue

- Fakaikiiki ki he Fa'unga 'o e ngaahi Va'a 'oku 'i he Konga Fakalahi 1

2.3 Fa'unga 'o e Ngaahi Fatongia (Polokalama, Polokalama Tokoni moe Ngaahi Ngae)

2.4 To'o konga lalahi 'o e ngaahi liliu tefito 'oku fokotu'u atu he Potungaue.

Ko e ngaahi liliu 'eni ki he fa'unga moe founa ngaue 'a e Potungaue 'aia 'oku ne palani ke fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga 'e tolu ka hoko mai;

i) Polokalama 1: Polokalama Tokoni 1.03 (Tafa'aki ki hono poupoua e ngaue fakaloto potungaue 'a e Potungaue)

Ko e tafa'aki ko ia ki hono tokonia e ngaue 'a e Potungaue na'e toe fakamalohia ia 'aki hono fakakau atu e ngaahi ngaue tokoni mahu'inga ne te'eki ke fakahoko 'e he Potungaue, hange ko e ngaahi palani ngaue mo e fale'i fakalao, fakatau fakapule'anga 'o ha koloa mo e ngaahi tokoni fakalao. Ko hono fakalelei'i ko ia 'o e tafa'aki ko 'eni 'oku taumu'a ia ke ne tokoni'i lelei mo 'omi ha poupou lelei 'oku fiema'u ke ma'u ai ha ngaahi ola lelei mei he va'a faka-tekinikale. 'I ha ola 'e ma'u ai, 'e lava ke toe leleiange 'a e tu'unga fakahoko fatongia 'a e Potungaue ki he pule'anga pehe ki hono fatongia ke fakamalohia e ngaahi taumu'a fakafonua mo e ola fakapotungaue.

ii) Polokalama 2: Polokalama Tokoni 2.01 (Va'a ki hono fakaivia 'o e ngaahi kautaha fakatakimamata)

Ko e Va'a koia ki hono fakaivia 'o e ngaahi kautaha fakatakimamata 'oku fa'u pe ia 'i he palani ko 'eni 'o fakataumu'a pe ki hono fakalakalaka'i mo fakaivia 'o e Takimamata 'i Tonga ni. 'I he lolotonga ni 'oku tu'u tokotaha pe 'a e va'a ko 'eni 'o mavahe ia mei he ngaahi va'a fakalakalaka'i 'o e ngaahi matanga faka-takimamata. Ko hono gaahi ola fakangaue foki 'oku toe fakalelei'i kene katoi mai hono ngaahi tefito'i fatongia lolotonga 'o kau atu ai hono fakalakalaka'i e pisini fakataautaha, founa pule'i 'o e ngaahi koloa fakatakimamata mo e fiema'u koia ke laka kimu'a hono fakalele pe pule'i 'o e ngaahi 'ekitiviti fakatakimamata kaunga ki he vai. Ko e ngaahi liliu ko 'eni 'oku fakapatonu ia ki hono fakaivia e ngaahi ola ngaue mahu'inga faka-Potungaue 'a ia 'oku 'i he malumalu 'o e poutuliki faka-'ekonomika mo faka-sosiale; pea pehe ki he ngaahi fiema'u tanaki mai faka'atakai 'a ia ko ha fatongia ia 'o e Potungaue.

iii) Polokalama 2: Polokalama Tokoni 2.02 (Va'a Fakalakalaka'i 'o e Ngaahi Matanga faka-Takimamata)

Ko e Va'a Fakalakalaka'i 'o e Ngaahi Matanga faka-Takimamata'oku tuifio ai ha ngaahi fatongia mahu'inga 'aupito felave'i mo e ngaahi naunau faka-Takimamata fakalotofonua, maketi iiki, ngaahi katoanga, ngaahi vaka meili mo e fatongia tefito mahu'inga 'a 'enau felave'i mo e 'atakai. Ko e fatongia koia 'o e va'a fakamatamatalelei ko e taha ia 'o e ngaahi 'elias mahu'inga kuo tali 'e he Pule'anga, 'ikai ngata pe ai ka 'oku fatongia'aki 'e he va'a ko 'eni 'a hono fakamatamatalelei'i 'o Tonga, kau atu ki ai mo e ngaahi komiuniti, ngaahi 'elias fakapule'anga, matatahi, paaka, mo e toenga kotoa 'o e ngaahi matanga 'o Tonga ni. Ko hono fakakau koia 'o hono pule'i e ngaahi ngaue felave'i moe ngaahi vaka meili koe taha ia e ngaahi liliu ki he fatongia 'o e va'a ko 'eni. Ko e ngaahi liliu ko'eni ki he ngaue 'a e Va'a ni, na'e makatu'unga ia mei he ngaahi lesioni 'oku ako mei ai e Potungaue mei he'ene tefito'i ngaue lolotonga, 'a ia 'i he'ene pehe oku totonu ke fakaivia lelei 'a e Potungaue kae lava ke nau a'usia e ngaahi taumu'a ngaue ko'eni. 'I hono fakakatoa, ko e va'a ko 'eni tene tokoni'i ke fakalele mo 'oatu 'o e ngaahi tokoni fakalakalaka 'oku fiema'u ki ha ngaahi matanga fakalotofonua mo e ngaahi ngaue pehe. Ka 'ikai 'a e va'a ko 'eni, 'e 'iai e uesia 'e ala hoko 'i he ngaahi tefito'i ngaue fakalotofonua 'a e pule'anga 'o hange ko e tupulaki faka'ekonomika, ngaahi tefito'i fatongia ki he mo'uilelei, sosiale mo e ngaahi me'a kehe pe 'e ala uesia. Kuo pau ma'u pe ke nau fengae'aki mo e ngaahi kautaha felave'i ke fakatupulaki 'o 'ikai

ngata pe ‘i he ngaahi naunau fakatakimamata mo e ngaahi ngaue kae pehe foki ki he ngaahi ‘elia makehe ange ‘oku mahu’inga ki he lelei fakalukufua ki he Tonga kotoa.

iv) Polokalama 3: Polokalama Tokoni 3.01 (Va'a Malu'i mo Fakatulonga 'o e Ngaue/Anga fakafonua mo e Tukufakaholo)

Ko e Va'a Anga fakafonua mo e tukufakaholo ‘oku kei pukepuke pe ia ko e fo'i va'a, ka ‘oku Polokalama mavahe pe ia ‘iate ia ‘i he palani ko’eni. Ko e liliu ko ‘eni ‘oku ne fakafaingofua’i ai e va'a ke to e lelei ange honau ngaahi fatongia tefito ki he fonua ‘o taumu'a pe ia ‘i he takimamata. ‘Oku ‘i ai ha ngaahi tefito’i ola ngaue ‘e tolu ‘oku ‘iai, pea ‘oku nau ‘i he malumalu ‘o e va'a ko ‘eni, kau ki ai e ngaue mo e komiuniti, ngaahi sisitemi ma'u'anga fakamatala pehe ki hono fakalelei’i ange ‘a e va fengaue’aki mo hono ngaahi kupu fengaue’aki fakatu’apule’anga mo e ngaahi aleapau. Ko e ngaahi tefito’i ngaue ko ‘eni ‘oku fakataumu'a hangatonu pe ia ke fakaivia e sekitoa takimamata pea anga faka-fonua ‘o e ‘ekonomika Tonga.

2.5 Potungaue Takimamata – Ngaahi Poloseki Langa Fakalakalaka 2019-2020

Polokalama Tokoni 2.01: Va'a Fakaivia Ngaahi Kautaha Fakatakimamata		
Hingoa 'o e Poloseki	Kautaha pe Fonua tokoni mai	Fakafuofua 'o e Pa'anga 'oku fiema'u
1. Me'angae ki he Peito – ‘Ahopanilolo Technical College	Kole tokoni ki ha kautaha pe ha fonua tokoni	Pa'anga \$40,000.00
2. Fakalakalaka 'o e Sekitoa Taautaha Takimamata- Ngaahi 'o e nofo'anga fakataimi fakatakimamata ne maumau'i 'e GITA	Kole tokoni ki ha kautaha pe ha fonua tokoni	Pa'anga \$41,000,000.00
Polokalama Tokoni 2.02: Va'a ki hono Fakalakalaka'i 'o e Ngaahi Matanga moe naunau Fakatakimamata		
Hingoa 'o e Poloseki	Kautaha pe Fonua tokoni mai	Fakafuofua 'o e Pa'anga 'oku fiema'u
1. Ngaahi 'o e Maka Peaukula- matafanga (Fakamatamatalelei/ malolo'anga ma'ae kakai)	Pule'anga Siapani/ UNDP	Pa'anga \$40,000.00
2. Fakalakalaka fehokotaki ma'ae Ngoue-Toutai- Takimamata	EU/CTA/PIPPO/SPTO	Euro\$1,600,000.00
3. Fakalakalaka 'o e Ngaahi matanga takimamata; “Nukunuku Kolo Hufanga ko HULE” Foundation Inc.	Kole tokoni ki ha kautaha pe ha fonua tokoni	AUD\$140, 000.00
4. Fakalakalaka 'o e Ngaahi matanga takimamata; “Ha'amonga ‘a Maui” Look-Out Project, Information Fale & Landscaping Development	Kole tokoni ki ha kautaha pe ha fonua tokoni	Pa'anga \$100,000.00
5. Maketi liki Fakatakimamata <ul style="list-style-type: none"> • Ngaahi feituu fakahoko katoanga mali • Sipoti Fakatakimamata • Me'akai Tuufonua • Tauhi 'o e Sapate 	Kole tokoni ki ha kautaha pe ha fonua tokoni	Pa'anga \$50,000.00
6. Matanga fakatakimamata 'i 'Eua	Kole tokoni ki ha kautaha pe ha fonua tokoni	Pa'anga \$100,000

	<ul style="list-style-type: none"> • Ngaahi ‘o e ngaahi hala • Ngaahi faka’ilonga hala • Ngaahi Faka’ilonga fakatokanga ki he malu moe hao 		
7.	Matanga fakatakimamata ‘i ‘Eua <ul style="list-style-type: none"> • Ngaahi ‘o e ngaahi hala • Faka’ilonga hala • Ngaahi Faka’ilonga fakatokanga ki he malu moe hao 	<i>Kole tokoni ki ha kautaha pe ha fonua tokoni</i>	TOP\$100,000
8.	Loli ki hono fetuku ‘o e ngaahi veve fakatakimamata ‘o ‘Eua	<i>Kole tokoni ki ha kautaha pe ha fonua tokoni</i>	TOP\$200,000
Polokalama Tokoni 3.01: Va'a Ngaahi ngaeue fakafonua moe Tukufakaholo			
	Hingoa ‘o e Poloseki	Fonua Tokoni mai	Fakafuofua ‘o e Pa'anga ‘oku fiema'u
9.	Tanaki ‘o e ngaahi fakamatala tukufakaholo moe ngaahi ngaeue/ anga fakafonua mei he ngaahi Komiuniti o Tongatapu.	UNESCO	\$ 85,912.60 USD
KATOA ‘O E MAHU'INGA KI HE NGAABI NGAUE KOLE TOKONI		TOP\$41,770,000.00 + \$85,912.60 USD	

3. PATISETI MOE KAU NGAUE 'A E POTUNGAUE

Patiseiti 'a e Potungaue mei he Pa'anga 'a e Pule'anga, Ngaahi Tokoni mei muli (Pa'anga moe ngaahi tokoni 'ikai ke 'omai he tatau 'o ha pa'anga- miliona)

Ngaahi kulupu 'o e Fakamole (\$m)	2017/2018 'Esitimet vakai'i	2017/18 Patiseti	2018/19 Patiseti	2019/20 Fakafuofua 1	2020/21 Fakafuofua 2
Kau Ngaue Tu'uma'u (10xx)	1,019,567	1,309,600	1,451,700	1,605,600	1,605,600
Kau Ngaue Lau'aho (11xx)	198,678	173,700	84,200	142,800	142,800
Fefolau'aki moe Fakamatala (12xx)	422,081	514,100	454,200	186,900	186,900
Ngaahi ngae moe ngaue monomono (13xx)	698,465	728,800	640,400	2,281,300	2,281,300
Fakatau 'o e koloa moe sevesi(14xx)	1,580,076	584,000	3,112,700	565,300	565,300
Pa'anga Tokoni moe fe'aveaki pa'anga(15xx)	23,197,588	1,694,000	6,589,000	1,501,700	1,501,700
**Ngaahi Koloa Lalahi(20xx)	550,495	209,300	226,300	177,600	177,600
Fakamole Fakalukufua 'a e MOT	27,666,950	5,213,500	12,558,500	6,461,200	6,461,200
Paseti mei he Pa'anga 'a e Pule'anga					
Kau Ngaue Tu'uma'u (10xx)	1,019,567	1,309,600	1,462,800	1,605,600	1,605,600
Kau ngae Lau'aho(11xx)	198,678	173,700	84,000	142,800	142,800
Fefolau'aki moe Fakamatala (12xx)	422,081	514,100	444,000	186,900	186,900
Ngaahi ngae moe ngaue monomono (13xx)	653,639	573,800	639,700	2,281,300	2,281,300
Ngaahi ngae moe ngaue monomono (14xx)	551,926	584,000	662,700	565,300	565,300
Fakatau 'o e koloa moe sevesi (15xx)	1,697,588	1,694,000	1,589,000	1,501,700	1,501,700
Ngaahi Koloa Lalahi (20xx)	41,5071	109,300	76,300	177,600	177,600
Katoa 'o e Ngaahi Fakamole 'oku fokotu'u ke totongi mei he Pa'anga 'a e Pule'anga	4,958,550	4,958,500	4,958,500	6,461,200	6,461,200
Patiseti 'o e ngaahi tokoni fakalakalaka					
Kau Ngaue Tu'uma'u (10xx)	-	0	0		
Kau Ngaue Lau'aho (11xx)	-	0	0		
Fefolau'aki moe Fakamatala (12xx)	-	0	0		
Ngaahi ngae moe ngaue monomono (13xx)	44,826	155,000	0		
Fakatau 'o e koloa moe sevesi (14xx)	1,028,150	0	0		
Pa'anga Tokoni moe fe'aveaki pa'anga (15xx)	21,500,000	0	0		
Ngaahi Koloa Lalahi (20xx)	135,424	100,000	0		
Fakakatoa 'o e Pa'anga Tokoni Fakalakalaka	22708400	255000	0		

Notes:

1. 'Established and Unestablished staff' is all expenditures under CATs 10 and 11
2. 'Ministry Operational Costs' is, for Programs 1, 2 and 3, all expenditures under CATs 12, 13, 14.
3. 'Assets' is expenditures under CAT 20.
4. 'Services on behalf of the Government' includes all Expenditures under Program 4 – General Fund, Program 5 – Debt Management and all expenditures from CATs 15, 16, 17, 18, 19, 21, and 22.

Kau Ngaue ‘i hono fakakulupu

Kulupu	2017/18 Patiseti	2018/19 Patiseti	2019/20 Fakafuofua	2020/21 Fakafuofua	2021/22 Fakafuofua
Kau Ngaue Tu’uma’u					
Pule Ngaue (Levelo 0 ki he 2)	6	6	5	5	5
Kau Ngaue Polofesinale(Levelo 3 ki he 9)	27	28	27	27	27
Kau Ngaue Kehe (Levelo 9A ki he 14A)	15	28	25	25	25
Fakakatoa ‘o e Kau Ngaue Tu’uma’u	48	62	57	57	57
Kau Ngaue Lau’aho	18	1	14	14	14
Fakakatoa e kau ngaue	66	63	71	71	71
Mahu’inga Fakakatoa (\$m)	1,393,900	1,302,264	1,266,873	1,266,873	1,266,873

3.1. Polokalama [1]: [Ngaue Fakataki mo hono pule’i e fakalele ngaue]

3.1.1 Polokalama 1: Tu’unga ‘o e Ngaahi Liliu

Fakafehoanaki ki he Palani mo e Patiseti kuo’osi [Faka’ilonga’i e puha totonu]	Tu’ulahoko	Liliu liki	Liliu Lahi	Fo’ou
--	------------	---------------	------------	-------

‘Oku ‘iai e ngaahi liliu iiki kuo fakahoko ki he Polokalama 1 ‘o fakahoa ki he Palani moe Patiseti ‘o e ta’u kuo ‘osi, ‘aia kuo ‘osi kau ki he ngaahi ngaue ‘o e polokalama ni pehe ki he patiseti ‘oku ne fokotu’u atu. ‘Oku ‘iai e fiema’u ki ha fakalelei ki he ‘Ofisi ‘o e ‘Eiki Minisita ‘aia ‘oku ‘i he Hala Vuna pehe ki ha ngaahi naunau faka’ofisi kiai. Pea ‘i he palani ko’eni ‘oku malava ai ke fakahokohoko lelei ‘a e ngaahi fatongia mahu’inga ‘o e Va’a Tokoni koe’uhi ke tokoni lelei ki hono fakalele ‘o e ngaue ‘a e Potungaue.

3.1.2 Polokalama 1: Ngaahi Kole Fo'ou

Kole Fo'ou	Polokalama	Polokalam a Tokoni	Ola	Mahu'inga fokotuu atu	'Uhinga 'o e Kole
1.1 Fakalelei 'o e 'Ofisi 'Eiki Minisita 'i he hala Vuna mo hono ngaahi naunau 'ofisi	1	1.01	1	50,000 (Maintenance Building& Compounds)	'Oku te'eki ai foki ke 'iai ha 'ofisi taau mo tu'uma'u 'o e 'Eiki Minisita 'o e Takimamata. 'Oku fiema'u 'eni ke malava lelei ai hono fatongia ki he sekitoa pea pehe foki ki he'ene ofi mo tokonia 'a e faifatongia 'a e kau ngae.
1.2 Me'alele fo'ou ma'ae 'Ofisi Takimamata 'o Vava'u	1	1.03	1	\$150,000 (New Vehicle)	Ke fakafaingofua 'a e faifatongia 'a e 'ofisi Vava'u ke a'usia 'ene ngaahi taumu'a.
1.3 Tokonia 'a e Kaungaue 'a e Va'a Tokoni 'a e Potungaue ke malava hono ausia 'o e ngaahi taumu'a fakalukufua 'a e Potungaue	1	1.03	2	284,620 (Salaries-Request Staffing)	'Oku a'u mai ki he 'aho ni 'oku te'eki 'iai ha kaungaue tokoni tu'uma'u 'ae Potungaue makatu'unga he ngaahi fehikitaki moe liliu ne hoko he ngaahi ta'u kuo hili. 'Oku mahu'inga ke 'iai ha kau ngaue fakalao, palani, IT moe kau HR ke tokoni ke fakalele 'a e Potungaue.

Patiseti Katoa Polokalama 1: \$ 484,620.00

3.1.3 Polokalama 1: Fakakatoa 'o e Pa'anga kole mei he Pule'anga & Kau Ngaue

Polokalama Tokoni 1.01 ('Ofisi 'o e Minisita)

Fakamatala	2017/18 Patiseti	2017/2018 Fakalelei	2019/20 Patiseti	2020/21 Fakafuofua
Fakakatoa= Recurrent (\$m)	139,800	69,060	100	100
Kau Pule Ngaue	1	1	0	0
Kau Ngaue Polofesinale	0	0	0	0
Kau Ngaue Makehe	0	0	0	0
Fakakatoa 'o e Kau Ngaue	1	1	0	0
Kau Ngaue Lau'aho	0	0	0	0

Polokalama Tokoni 1.02 ('Ofisi 'o e Talekita Pule)

Fakamatala	2017/18 Patiseti	2017/2018 Fakalelei	2019/20 Patiseti	2020/21 Fakafuofua
Fakakatoa =Pa'anga Pule'anga (\$m)	178,300	147,821	81,900	81,900
Kau Pule Ngaue	1	1	1	1
Kau Ngaue Polofesinale	0	0	0	0
Kau Ngaue Makehe	0	1	0	0
Fakakatoa 'o e Kau Ngaue	1	2	1	1
Kau Ngaue Lau'aho	0	0	0	0

Polokalama Tokoni 1.03 (Va'a Tokoni Ngaue)

Description	2017/18 Patiseti	2017/2018 Fakalelei	2019/20 Patiseti	2020/21 Fakafuofua
Fakakatoa =Pa'anga Pule'anga (\$m)	1,463,000	1,469,864	765,300	765,300
Kau Pule Ngaue	3	2	1	1
Kau Ngaue Polofesinale	0	18	8	8
Kau Ngaue Makehe	0	13	14	14
Fakakatoa 'o e Kau Ngaue	3	33	23	23
Kau Ngaue Lau'aho	0	11	7	7

Fiema'u e kau ngaue tu'uma'u 'e 3 ki he 2019/20

3.1.4 Polokalama 1: Ngaahi Ola Fakaloto'i Potungaue

OLA MEI HE 'OFISI 'O E MINISITA

<i>Ola 1: Lelei ange 'a e tu'unga 'o Tonga koe fonua tali'anga takimamata pea mo kake'i hake 'a hono fakaivia 'o kinautolu koe kau ngae'aki moe fakahoko ngae fakatakimamata fakafonua, ngaahi fonua kaunga'api mo levelo fakatu'apule'anga.</i>						TSDF/ SDG	
Ngaue	Me'afua	2018/19 (lolotonga)	2019/20	2020/21	2021/22	TAKETI #	ME'AFUA#
1. Lahi 'o e ngaahi fakataha 'oku me'a atu kiai 'a e 'Eiki Minisita pe Talekita Pule ke fakaofonga'i e le'o 'o e Fonua 'i he ngaahi alelea fakatakimamata	Lahi 'o e fakataha	4	4	4	4	8.9	8.9.1/8.92
2. Fakalelei'i mo ngaahi 'a e ngaahi matanga fakahisitolia mo hono ngaahi naunau.	Lahi 'o e ngaahi matanga moe naunau kuo fakalelei'i mo fakatolonga	2	5	7	10	8.9	8.9.2
3. Fakahu fakata'u 'o e fakamatala fakata'u 'a e Potungaue ki he Falealea	Fakahu atu fakata'u	1	1	1	1	8.9	8.9.2
4. Lahi 'o e ngaahi tu'utu'uni kapineti kuo tali ke tokoni ki hono fakaivia 'o e Potungaue.	Fakata'u	4	>4	>4	>4	8.9	8.9.2
5. 'Ofisi fo'ou pea maau kiai moe ngaahi naunau 'ofisi ma'ae 'Eiki Minisita 'i Vuna.	Maau 'a e 'ofisi he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga 2020/21	'ikai ha 'ofisi	Maau hono ta 'o e mape pea kamata e langa	Kakato e ngae langa		8.9	8.9.2

OLA MEI HE 'OFISI 'O E TALEKITA PULE

Ola 2: Tataki mo pule'i lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a e Potungaue						TSDF/SDG	
Ngaue	Me'afua	2018/19 (fua lolotonga)	2019/20	2020/21	2021/22	TARGETS #	Lula Fua #
6. Kau atu ki he ngaahi fakataha faka fonua, faka feitu'u mo faka Tu'apule'anga ki hono poupouaki 'a e ngaahi fakalakalaka 'a e Potungaue.	Ngaahi fakataha.	4	4	4	4	8.9	8.9.1/8.9.2
7. Siofi mo Lipooti ngaahi ngaue 'a e Potungaue.	Fakahu atu Patiseti 'a e Palani Ngaue CP (fakatatau ki he taimi ku tuku mai)	Taimi totonu	Taimi totonu	Taimi totonu	Taimi totonu	8.9	8.9.2
	Fakahu atu faka kuata hono toe vakai'i 'o e PMS.	4	4	4	4		
	Fakahu atu 'a e Lipooti Faka Ta'u (Ngaahi Lipooti Faka Ta'u)	1	1	1	1		
8. Pule'i kau 'ofisa nau tokanga'i kau ngaue mei motu.	Ngaahi fepotalanoa'aki moe OICS.	4	8	8	8		
9. Ngaahi fakataha faka uike 2 ngaahi taki 'o e va'a takitaha moe faka Mahina moe 'Eiki Minisita.	Ngaahi Fakataha	10	>10	>10	>10		
10. Fiema'u ha ngaahi fale'i fakalao ki he 'ofisi 'Eiki Minista.	Ngaahi Lipooti.	4	4	4	4	8.9	8.9.2

OLA MEI VA'A TOKONI KI HE POTUNGAUE

<i>Ola 3: Ke taimi lelei 'a e palani, polisi, kau ngaue moe ngaahi me'a fakalao moe ma'u 'anga fakamatala faka tekinolosia.</i>						SDG/TSDF	
Ekitiviti	Me'a fua (KPI)	2018/19	2019/20	2020/21	2021/22	TAKETI #	LULA FUA #
11. Toe mahino'i 'a e Palani Ngaue, mo toe siofi ngaahi fakataha.	Kuata	4	5	5	5		
12. Fakahu atu ngaahi Palani Ngaue kuo faka paasi kihe 'ofisi 'Eiki Minisita, CEO moe PMO/MOFNP (1 st , 2 nd moe konga fakamuimui)	Lahi 'o e ngaahi lipooti fakahu fakata'u	3	3	3	3		
13. Fakahu atu Lipooti faka kuata ki he ofisi PMO/MOFNP	Lahi 'o e ngaahi lipooti fakahu fakata'u	4	4	4	4		
14. Siofi ngaahi fakahoko ngaue 'a e Potungaue (PMS).	Toe siofi faka kuata pe 'oku nga'unu kimu'a 'o fakatatau ki he taimi 'oku tuku mai 'ehe PSC.	Kakato ka 'ikai 'i he taimi fiema'u mei he PSC.	Kakato kimu'a taimi 'oku tuku mai.	Kakato kimu'a taimi 'oku tuku mai.	Kakato kimu'a taimi 'oku tuku mai.		
15. Malava hono toe siofi ngaahi tefito'I ngaue fakata'u.	Taimi totonu faka tatau ki he taimi fiema'u mei he PSC.	Tomui	Taimi totonu	Taimi totonu	Taimi totonu		
16. Faka faingofua'I fakahu ha kau ngaue fo'ou, hiki hake ha taha mo hono tuku ki tu'a ha taha mohangaahi issues fekau'aki moe me'a ni.	Ngaahi ngaue fakata'u 'a e kau ngaue.	10	10	10	10		
17. Tauhi ke totonu ngaahi faile moe ngaahi puipui tu'a 'o e kau ngaue.	Ngaahi launga fekau'aki moha ngaahi fakamatala 'oku ikai totonu mo pulia.	5	5	5	5		
18. Tu'unga 'oku 'iai 'a e fale'I fakalao.	Ngaaahi me'a kuo fakahu atu.	0	4	10	15		

19. Tohi fakaangaanga ki hono toe tanaki atu ki he ngaahi kupu 'o e lao.	Number	0	1	3	5		
20. Fakafaingofua'i ngaahi me'a fakalao faka loto 'api ngaue mo tu'a.	5	0	2	5	5		
21. Mapule'i mo fale'i ki he anga hono fakalele 'o e uepisaiti (website), netiueka fakangae, Wi-Fi, "imeili mo e ngaahi sistemi fakangae.	Malu mo totonu 'a e Website	'Ikai i ha tu'unga fakafiemali e	Fakafiemali e	Fakafiemali e	Fakafiemali e		
	Ngaahi launga.	15	10	10	7		
22. Tokoni'i ngaahi fiema'u faka ICT 'a e MOI.	Number	10	10	8	8		
23. Fakahu atu palani fakatau fakata'u.	Taimi totonu hono fakahu atu ki he MOFNP.	Tomui	Taimi totonu	Taimi totonu	Taimi totonu.		
24. 'Ilo'i 'e he ngaahi va'a fekau'aki moe ngaahi fakatau koloa kotoa ki he potungaue.	Number	7	7	10	15		
25. Fakahu atu ngaahi lipooti fakatau koloa kotoa ki he MOFNP, CEO moe 'Eiki Minisita.	Faka kuata.	4	4	4	4		

<i>Ola 4: Fakalelei'i 'a hono mapule'i 'o e ngaahi fiema'u ki he pa'anga mo e koloa 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni ngaue.</i>						SDG/TSDF	
Ngaahi Ngaue	ME'AFUA	2018/19 (Ngata'anga)	2019/20	2020/21	2021/22	TAKETI#	ME'AFUA #
26. Kakato e ngaue ki he patiseti pea 'oku fononga fakataha pe mo e Palani Ngaue.	Fakahu taimi tonu	Taimi tonu fakatatau ki he Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua	Taimi Tonu	Taimi Tonu	Taimi Tonu		

27. Fakahu atu ‘o e ngaahi fakamatala pa’anga fakakuata mo fakata’u ki he Potungaue Pa’anga mo e Palani Fakafonua.	Fakahu fakakuata	4	4	4	4		
28. Fakahu atu ‘o e Pa’anga hu mai he vaeua ta’u pea mo e fakata’u pea mo e ngaahi fakamole ki he Potungaue Pa’anga mo e Palani Fakafonua.	Fakahu Vaeua ta’u	2	2	2	2		
29. Fakahu atu ‘o e lipootifikamahina mo fakata’u ‘o e ngaahi koloa ki he Potungaue Pa’anga mo e Palani Fakafonua.	Fakahu fakamahina.	12	12	12	12		

3.2. Polokalama [2]: Fakalakalaka'i 'o e Takimamata 'i Tonga]

3.2.1 Tukunga 'o e ngaahi liliu

Fakafehoanaki ki he Palani mo e Patiseti kuo'osi [Faka'ilonga'i e puha totonu]	Tu'ulahoko	Liliu liko	Liliu Lahi	Fo'ou
--	------------	---------------	------------	-------

Ko e polokalama 2 'oku katoi ai 'a hono fakaivia mo hono fakalakalaka'i 'a e ngaahi tefito'i fatongia 'o e Potungaue Takimamata. 'Oku 'i ai 'a e konga iiki 'e ua 'oku kau ki ai 'a e ngaahi ngaue 'oku kei tu'ulahoko, hange ko e fatongia 'o e Potungaue 'i hono faka'ai'ai 'o e Takimamanta tautaufito ki he tafa'aki ki he ngaahi sekitoa taautaha mo e hono toe langalanga hake 'o e ngaahi koloa faka-Takimamata mo hono poupopua 'o e polokalama tauhi 'a Tonga ke Masani, 'a ia 'oku fekaukau'aki ai 'a e ngaahi kolo 'o Tonga ni. Ka neongo ia, 'oku kei 'i ai pe 'a e ngaahi langa fakalakalaka mo e ngaahi fakakaukau 'oku fokotu'u atu ki he'ene ngaahi polokalama 'o fakataumu'a ke to e fakalahi 'a e ngaahi feitu'u langa fakalakalaka faka-Takimamata 'i Tonga. 'O tatau pe 'i he palani mo e patiseti kuo fokotu'u atu ki he ngaahi faka'amu ni. Toe tanaki atu ki ai, ko e ngaahi liliu iiki 'o a'u ki he ngaahi ngaue 'oku kei tu'ulahoko 'i he polokalama ni, 'oku fakakau ai 'a hono mapule'i 'o e ngaahi ngaue faka-Takimamata 'o fekau'aki mo 'oseni pea mo e ngaahi vakameili.

3.2.2 Polokalama 2: Ngaahi Fokotu'u Fo'ou

Fokotu'u Fo'ou Potungaue Takimamata	Polokal ama	Kupu si'i	Ngaahi ola	Totongi kuo fokotu'u atu	Ngaahi fakama'ama'ala
2.1 Tatau 'o e ngaahi lao ki he hiki vitio.	2	2.01	1	20,000 (Kau Fakahinohin o)	Ko e fakakaukau fo'ou ko 'eni 'oku mahu'inga kae lava 'o a'usia 'a hono mapule'i 'a e ngaahi koloa faka- Takimamata. Kuo fokotu'u atu 'e he Potungaue ke fakapa'anga 'a e ngaue ni ke tokonia mo poupopua 'a kinautolu 'oku ngaue faka- Takimamata mei 'oseni pea ke kei ma'uma'uluta pea tu'uloa 'a e ngaahi ngaue koia. 'Oku kaunga tonu 'eni ki he Palani Langa Fakalakalaka Tu'uloa, he 'oku ne poupopua 'e he Takimamata 'a 'etau tu'unga faka'ekonomika.
2.2 Ako ki he kau kapineti mo e kau fakataukei	2	2.01	3	25,000 (Ako)	Kuo fokotu'u atu 'e he Potungaue ke fakapa'anga 'a e ngaue ni ke tokonia mo poupopua 'a kinautolu 'oku ngaue faka- Takimamata mei 'oseni pea ke kei ma'uma'uluta pea tu'uloa 'a e ngaahi ngaue koia. 'Oku kaunga tonu 'eni ki he Palani Langa Fakalakalaka Tu'uloa, he 'oku ne poupopua 'e he Takimamata 'a 'etau tu'unga faka'ekonomika.
2.3 Fakafou 'o e Ngaahi Matanga Tu'ufonua mo e ngaahi feitu'u fakahisitolia ki he Takimamata 'o a'u ki he ngaahi 'otu motu. (Kau ai e ngaahi paaka mo e ngaahi	2	2.02	2	\$2.1m (Fakalelei'i 'o e ngaahi feitu'u feohi'anga kakai)	Ko e taha 'o e ngaahi tefito'i faka'amu 'a e polokalama ni fakatatau ki he No.4 GPA ke lava hono fakalelei 'o e ngaahi matanga 'o hange ko e Ha'amona, Hake'anga e lotu etc. Ko hono fakapa'anga 'oku fokotu'u atu ke tali kae lava ke poupopua 'a e langa fakalakalaka 'oku fai he polokalama ni 'o fakatatau ki he GPA takitaha.

<p>‘elia feohi’anga kakai)</p> <p>2.4 Polokalama Tonga Masani</p> <p>2.5 Fokotu’u ngaahi falemalolo fe’unga ke ngae’aki he ngaahi matatahi</p>	2	2.02	2	\$50,000 (Ako)	<p>‘Oku ‘oatu e kole ki hano toe fakalahi mai ‘o e tokoni fakapa’anga ki he polokalama ni kae lava ‘o ngae’i ‘a e taumu’u ngaue, ‘a ia ko e faka’amu ke peseti ‘e teau (100) ‘a e fekaukau’aki ‘a e ngaahi kolo. Ko e ngaahi fakakaukau fo’ou ‘oku fokotu’u atu ‘oku kau ki ai ‘a e fakakaukau ki he ‘Atakai Lanumata. (Green Environment).</p>
<p>2.6 Fakalakalaka’i ‘o e Maketi faka-Takimamata</p> <p>2.7 Ngaahi Fe’auhi mo e ngaahi katoanga.</p> <p>2.8 Ngaahi Vaka Meili mo hono ngaahi fokotu’utu’u.</p>	2	2.02	3	\$ 60,000 (Fakalakalaka’i e ngaeue ‘a e ngaahi Komiuniti)	<p>Ko e fokotu’u fo’ou ‘oku fakakau atu he polokalama fika 2. ‘Oku tui ‘a e Potungae ‘oku ‘ikai fu’u manakoa pe ‘ikai ha fua ‘e ma’u mei hono poupoua ‘o e maketi ‘oku fakapatonu ki he Takimamata Tu’uloa ‘i Tonga ni. Fakatatau ki he Palani Fakalakalaka Tu’uloa taketi 14.7, ko e fokotu’u ko ‘eni te ne poupoua ‘a e ngaeue ‘i Tonga ni ‘i he taketi koia. ‘Amui ange ‘i he 8.9 mo e 12.b, ‘oku fakatou fekau’aki tonu ‘a e ngaeue ni mo e taketi ko ‘eni. ‘Oku kau ki ai ‘a e ngaahi me’atokoni, sipoti, ngoue etc. Ko e ngaeue ko ‘eni ‘oku fu’u fiema’u ia ki he tupu faka’ekonomika ‘a Tonga.</p> <p>Ko hono fa’ufa’u mo hono fokotu’u ‘o e Fe’auhi Heilala ‘oku fiema’u ke fakamalohia tautautefito ki he tokolahia ‘o e kinautolu ‘oku kau ki he fe’auhi mo e kau tokoni fakapa’anga, ke manakoa ‘o tautautefito ke ne tohoaki’i mai ha kau folau’eva’eva fakataumu’u mai pe ki he ngaahi fe’auhi ni. Ko e kole ko ‘eni ‘oku makatu’unga pe ia ‘i he ‘amanaki ko ‘eni, ke tokoni’i ‘a Tonga ke ‘i ai ha pa’anga hu mai mei he Takimamata ‘i he ngaahi fe’uhi pehe ni.</p>
	2	2.02	5	\$ 10,000 (Keita/Ma’u)	<p>‘Oku fiema’u ‘a Tonga ni ke nau kau atu ‘i he ngaahi polokalama fefakatau’aki</p>

				me'atokoni ma'ama'a)	mo e ngaahi faiva. Te ne lava 'o tu'uaki atu 'a Tonga ni ko ha fonua 'oku malu mo lavame'a 'i hono talitali 'o e ngaahi vaka meili.
--	--	--	--	-------------------------	--

Fakakatoa 'o e Polokalama 2: \$ 2,355,000

3.2.3 Polokalama 2: Fakakatoa patiseti angamaheni mo e kau ngae

Polokalama Tokoni 2.01 (VA'A FAKAIVIA 'O E NGAALI KAUTAHA FAKATAKIMAMATA)

Fakaikiiki	2017/18 Patiseti	2017/2018 Fakalelei'i	2019/20 Patiseti	2020/21 Fakafuofua
Fakakatoa = Angamaheni (\$m)			405,400	405,400
Kau Pule Ngae	1	1	1	1
Kau Ngae Polofesinale	5	6	9	9
Kau Ngae Makehe	2	2	4	4
Fakakatoa 'o e Kau Ngae	8	9	15	15
Kau Ngae Lau'aho	1	0	1	1
★ Enforcement Compliance Officer(Band M)			1	1
★ Senior Tourist Officer(Band K)			1	1
★ Tourist Officer(Band L)			1	1
★ Assistant Tourist Officer(Band M)			1	1

Polokalama Tokoni 2.02 (VA'A FAKALAKALAKA'I 'O E NGAALI NAUNAU MOE MATANGA FAKATAKIMAMATA)

Fakaikiiki	2017/18 Patiseti	2018/2019 Patiseti	2019/20 Patiseti	2020/21 Fakafuofua
Fakakatoa = Angamaheni (\$m)			164,400	164,400
Kau Pule Ngae	0	0	1	1
Kau Ngae Polofesinale	5	6	5	5
Kau Ngae Makehe	1	3	2	2
Fakakatoa 'o e Kau Ngae	6	9	8	8
Kau Ngae Lau'aho	0	0	2	0
★ Senior Tourist Officer(Band K)			1	1
★ Tourist Officer(Band L)			1	1
★ Assistant Tourist Officer(Band M)			1	1

3.2.4 Polokalama 2: Ngaahi Ola Fakaloto'i Potungaue

[OLA 'A E VA'A FAKAIVIA 'O E NGAABI KAUTAHA FAKATAKIMAMATA](#)

Ola 5: Fakatupulekina e kau mai 'a e ngaahi sekitoa taautaha he Takimamata mo e fengaue'aki lelei mo e ngaahi hoa fengaue'aki ke a'usia 'a e ngaahi fiema'u 'a e kau folau'eve'eva.						TSDF/SDG	
Ngaahi Ngae	Ngaahi me'afua	2018/19 (ngata'anga)	2019/20	2020/21	2021/22	TAKETI #	ME'AFUA #
30. Fakafaingofua'i 'a e 'atakai ngaue lelei (faka'ai'ai, ngaahi fiema'u fakakelekele)	Fakafaingamalie'i ha ngaahi me'a 'e faka'ai'ai 'aki e ngaue 'i he kamata'anga pe 'o e ta'u.	ngaahi fakamatala motu'a 'e 1	fakamatala kuo 'osi ngaue'i 'e 1	fakamatala kuo 'osi ngaue'i 'e 1	fakamatala kuo 'osi ngaue'i 'e 1	8.9/14.7/12.b	12.b.1
	Teuteu'i ke maau kimu'a he 'osi 'a e ta'u fakapa'anga 'a e ngaahi me'a ke faka'ai'ai e ngaue mo e fakava'e (investment) ki he kaha'u.	0	1	1	1		
31. Tanaki fakakomipiuta'o e ngaahi sitetisitika 'a e Takimamata.	Tanaki taimi tonu 'a e ngaahi lipooti faka-kuata (lipooti 'e 4)	2	4	4	4		
32. Kalasi kehekehe 'o e kautaha	Kautaha 'e 5 ke fokotu'u kimu'a 'i Tisema 2019.	2	5	1	1	12.b	12.b.1
33. Fokotu'utu'u pea fakahoko ha ngaahi polokalama ke 'ilo lahia 'a e ngaahi fakalakalaka.	Polokalama fakakatoa 'e fiha kuo fakahoko	3	5	5	5		

34. Fakaha mahino 'oku 'i ai 'a e pa'anga ngae 'oku faingamalie (eg. stimulus package), Fakaha 'o ha ngaahi faingamalie inivesimeni.	Number of project proposal submitted for fund	1	5	5	6	8.9	8.9.1/8.9.2
--	---	---	---	---	---	-----	-------------

Ola 6: Mapule'i lelei 'o e ngaahi koloa faka-Takimamata pea fakahoko taimi tonu mo e ngaahi laiseni pisinisi faka-Takimamata.						TSDF/SDG	
Ngaahi Ngaue	Ngaahi Me'afua	2018/19 (ngata'anga)	2019/20	2020/21	2021/22	TAKETI#	ME'AFUA#
35. Sivisivi'i 'o e ngaahi naunau ngae faka-Takimamata 'oku kei 'i he tu'unga lelei mo faka'ofo'ofa.	Lipooti fakakatoa 'o e sivi fakata'u fakafehoanaki ki he ngaahi fiema'u ki he ngaahi sivi.	12:3	12:5	12:7	12:12	12.b	12.b.1
36. Fa'ufa'u 'o e ngaahi fiema'u ki ha ngaahi nofo'anga 'oku taau ma'a Tonga.	Faka'ata 'o e ngaahi lipooti ki he Potungaue mo e sekitoa taautaha.	Te'eki ai ke faingamalie ha lipooti ma'ae Potungaue mo e Sekitoa taautaha.	Faingamalie	Faingamalie	Faingamalie	12.b	12.b
37. Fengaue'aki vaofi mo e ngaahi kautaha kehe.	Peseti ma'olunga 'o e ngaahi tokoni langa hake 'oku ma'u	50%	60%	70%	100%	8.9	8.901/8.9.2
38. Fokotu'u 'o e ngaahi me'a mahu'inga ki he kole 'o ha laiseni.	Tali 'a e ngaahi me'a mahu'inga kuo fokotu'u atu pea fakahoko.	'Ikai mahino 'a e ngaahi me'a 'oku fokotu'u atu pea 'ikai ke tali.	Fakalakalaka'i 'o e fokotu'u	Tali	Tali pea lolotonga fakahoko	12.b/14.7	12.b.1

39. Vakai'i mo fakafo'ou 'o e ngaahi kole kuo fai mai	Vakai'i 'o e ngaahi kole 'i loto he 'aho 'e 7	Si'isi'i taha 'aho 'e 14	'aho 'e 10	'aho 'e 8	'aho 'e 7	12.b/14.7	12.b.1
40. Toutou vakai'i 'o e ngaahi fika 'a e Takimamata.	Vakai'i e ngaahi fakamatala 'a e Takimamata pea lipooti ki he ngaahi hoa ngae.	Te'eki fai ha nguae kiai pea te'eki ke lipooti	'Osi vakai'i	Vakai'i pea lipooti	Vakai'i pea lipooti faka-kuata	12.b/14.7	12.b.1
41. Ngaahi fiema'u ki he fa'u ha fo'i filimi, mei hono tanaki kakato 'o e filimi ki hono tanaki 'o e ola kakato, tali hono fa'u 'o lao fakaangaanga ki he hiki 'o e filimi.	Tali mo nguae ki he ngaahi kole 'oku fai mai 'i loto he 'aho 'e 5	Toe loloa ange he 'aho 'e 5	'Aho 'e 5	'Aho 'e 5	< he 'aho 'e 5	12.b	12.b.1
	Si'isi'i ange 'a e ngaahi ta'efiemalie	5	<5	<5	<5		
	Ngaahi totongi 'o e hiki 'o e ngaahi filimi	'Ikai ha totongi	Fakahoko e ngaahi nguae pea lipooti	Fakahoko e ngaahi nguae pea lipooti	Lipooti 'o e pa'anga hu mai kau ai ngaahi totongi	12.b/14.7	12.b.1

Ola 7: Fakalelei'i hono mapule'i 'o e ngaahi ngae fekau'aki mo 'oseni (mamata tofua'a, uku etc.)						TSDF/SDG	
Ngaahi Ngae	Me'afua	2018/19 (Ngata'anga)	2019/20	2020/21	2021/22	TAKETI #	ME'AFUA #
42. Fengaue'aki hokohoko mo e ngaahi hoa ngae	Lahi 'o e ngaahi fakataha mo e ngaahi hoa ngae	Si'isi'i hifo he 12	6	10	12	8.9	8.9.2

43. Fakahoko mo tauhi 'o e tu'utu'uni ngaue	Lahi 'o e ngaahi ngaue na'e 'ikai fakafiemalie	<15	<10	<7	<5	12.b 12.b.1	
	Lahi 'o e lipooti fakata'u hono fakahoko 'o e ngaue	<12	>12	>12	>12		
44. Fakahoko 'a e ako ma'ae kau kauvaka mo e kau Fakataukei.	Lahi 'o e ngaahi ako na'e lava lelei hono fakahoko	<4	>4	>4	>8	8.9/14.7	8.9.2
45. Liliu ki he lao fakaangaanga ki he mamata tofua'a.	Tali hono liliu 'o e lao fakaangaanga ki he mamata tofua'a 'e he Kapineti	Liliu 'oku lolotonga fakahoko	Tali 'e he Kapineti mo e Falealea	Fakahoko 'o e ngaahi liliu	Fakahoko 'o e ngaahi liliu	8.9	8.9.2
46. Fakalelei 'o hono fakalakalaka'i 'o e uku (scuba, free, etc) vaka 'iote mo e ngaahi ngaue 'i 'oseni.	Lahi 'o e ngaahi tanaki fo'ou ki he ngaahi ngaue 'i 'oseni	2	>2	>5	>10	8.9	8.9.1/8.9.2
	Fokotu'u 'o e va'a fo'ou ki he ngaahi ngaue 'i 'oseni kimu'a he 2021	Va'a ke fakamalumalu 'i he va'a Ngaahi Ngaue	Va'a ke fakamalumalu 'i he va'a Ngaahi Ngaue	Fokotu'u atu	Kakato hono fakalelei	8.9	8.9.2

OLA 'O E VA'A FAKALAKALAKA'I 'O E NGAahi NAUNAU MOE MATANGA FAKATAKIMAMATA

Ola 8: Fakakake hake 'a e lahi 'o e ngaahi matanga moe ngaahi naunau fakatakimamata lalahi 'oku 'i he tu'unga lelei ange ke tokoni ki he takimamata.						TSDF/SDG	
Ngaahi ngae	Me'afua	2018/19 (Ngata'anga)	2019/20	2020/21	2021/22	TAKETI #	ME'AFUA #
47. Fakalelei'i ke tu'uloa 'a e ngaahi feitu'u faka-Takimamata fekau'aki mo e ngaahi tukufakaholo 'i Tonga – matanga, mataatahi, paaka etc.	Lahi 'o e ngaahi feitu'u faka-Takimamata kuo langa mo fakalelei'i (ngaahi feitu'u faka-hisitolia, matanga, mataatahi etc. - Ha'amonga, Paepaeotele'a, captain cook landing etc. - Niutao Beach (Hahake) - Veitongo & Ha'ateiho Beach (Vahe Loto) - White Sand Beach Resort (Hihiho)	Ngaahi pa'ake Fakafonua mo e ngaahi feitu'u lata'anga kakai mo fakahisitolia ki he Takimamata kuo te'eki fai ha ngaeue kiai.	Tauhi ke malu 'a e ngaahi pa'anga 'oku fakataumu'a ki he ngaahi ngaeue lalahi fakalakalaka. (ki he fa'u mo fokotu'utu'u 'o e ngaahi ola) 'Oua 'e toe si'isi'i hifo he 2 'a e lahi 'o e ngaahi ngaeue 'oku 'ikai ha tokoni fakapa'anga kiai ka kuo fakalelei'i. 'Oua toe si'isi'i hifo he matatahi 'e taha kuo 'osi fakalelei'i 'a hono	Kakato hono fakalelei'i 'o e; - Tsunami Rock - Capt. Cook Landing - Houma Blowholes - Hufangalupe	Kakato e fakalelei ki he; - Kolotau ko Hule - Utu la'aaina (Vv) - 'Esi 'o Salote (Vv) - Mo'unga Talau (tau'anga me'alele/Vv) - Sia ko Veiongo	8.9/14.7	8.9.1

			falemalolo'an ga.				
	Tukunga 'o e ngaue 'oku fai ki he ngaahi fokotu'utu'u poloseki ki he teminolo.	Fakapa'anga 'o e fokotu'utu'u ngaue	Vakai'i 'o e ngaahi faingamalie	Kakato hono ale'a'i hono fakapa'anga	Kamata 'o e langa	8.9/14.7	8.9.1
48. Fokotu'u 'o e ngaahi falemalolo 'i he ngaahi matatahi kotoa.	Lahi 'o e ngaahi falemalolo kuo fokotu'u	<5	>5	>10	>15	8.9/14.7	8.9.1
49. Fokotu'u 'o e ngaahi maama 'uhila 'i he hala mo e ngaahi pa'ake, matatahi etc.	Lahi 'o e ngaahi maama 'uhila kuo fokotu'u he ngaahi pa'ake mo e ngaahi matatahi.	<10	>10	>20	>30	8.9/14.7	8.9.1
50. Fokotu'u mo fakalelei'i 'a e ngaahi faka'ilonga mo e ngaahi sea malolo'anga 'i he ngaahi matanga mo e ngaahi feitu'u faka-Takimamata.	All Tourism historical sites are installed with appropriate signs	50% of all sites are with appropriate signs	>50%	>70%	100%	8.9/14.7	8.9.1
	Kotoa 'o e ngaahi feitu'u faka-Takimamata kuo 'osi maau ki ai hono 'u sea pea 'osi fakalelei'i.	Peseti 'e 40% 'o e ngaahi feitu'u faka-Takimamata kuo 'i ai honau ngaahi sea pea 'oku kei faka'ofo'ofa	>40%	80%	100%	8.9/14.7	8.9.1

Ola 9: Fakalahi hono siofi 'o e ngaahi ngaeue faka-Takimamata fekau'aki mo e polokalama Masani 'i Tonga.						TSDF/SDG	
Activity	KPI	2018/19 (Ngata'anga)	2019/20	2020/21	2021/22	TAKETI#	ME'AFUA #
51. Fakalelei'i pea fakahoko 'a e polokalama Tonga Masani	Peseti 100% 'a e kau mai 'a e ngaahi kolo 'i Tonga (Tt, Vv, Hp, Eua, Niua)	Peseti 40% 'o e ngaahi kolo 'i Tonga	>40%	>60%	100%	8.9/12.b	8.9.1/8.9.2/ 12.b.1
	Lahi 'o e ngaahi polokalama ngaeue ki ha 'atikai lanumata ma'ui'ui (e.g fakahoko e to 'akau)	<3	>3	>8	>10	8.9/12.b	8.9.1/8.9.2/ 12.b.1
52. Fakafaingamalie pea fakahoko 'a e polokalama Masani Fekaukau'aki.	Ke Masani kotoa 'a e ngaahi 'api 'o e ngaahi kolo 'oku kau mai ki he polokalama.	Ke tauhi mo tokanga'i a'u ki he peseti 'e 50% 'o e ngaahi 'api 'oku 'ikai nofo'i he ngaahi kolo 'oku kau mai.	>50%	>70%	100%	8.9/12.b	8.9.1/8.9.2/ 12.b.1
	Faka'avalisi kotoa 'o e ngaahi hala faka-Takimamata 'oku tauhi fakavahenga fili (ngaahi hala ki he ngaahi matanga, pa'ake matatahi etc.)	<2	<2	>2	>2	8.9/12.b	8.9.1/8.9.2/ 12.b.1

Ola 10: Fakalahi 'a e ngaahi ngae mei he kotoa e ngaahi maketi faka-Takimamata						TSDF/SDG	
Ngaahi Ngae	Me'afua	2018/19 (Ngata'anga)	2019/20	2020/21	2021/22	TAKETI #	ME'AFUA#
53. Fakalakalaka'i, fakafaingamalie'i pea faka'ai'ai 'a e ngaahi ngae ki he ngaahi maketi faka-Takimamata; Maketi Takimamata liki - Me'atokoni faka-Takimamata - Sipoti Faka-Takimamata - Ngoue Faka-Takimamama - Feitu'u lelei ki he Fa'u famili fo'ou - Ngaue Fakamed'a - Sapate ke molumalu	Lahi 'o e ngaahi tu'uaki 'o e me'atokoni faka-Takimamata. (p.a)	>4	10	15	20	14.7/8.9	8.9.1/8.9.2
	Lahi 'o e ngaahi tu'uaki 'o e sipoti faka-Takimamata.	>6	12	18	>20	14.7/8.9	8.9.1/8.9.2
	Lahi 'o e ngaahi tu'uaki 'o e ngoue faka-Takimamata. (p.a)	>4	>7	>15	>20	14.7/8.9	8.9.1/8.9.2
	Lahi hono tu'uaki 'o e ngaahi feitu'u lelei ki he fa'u famili fo'ou (p.a)	<6	>6	>10	>15	14.7/8.9	8.9.1/8.9.2
	Lahi hono tu'uaki 'o e ngaahi ngae ki he ngae fakamea'a (p.a)	<8	>8	>10	>15	14.7/8.9	8.9.1/8.9.2
	Lahi hono tu'uaki atu 'o e ngaahi ngae ki he Sapate ke malumalu. (p.a).	>3	>6	>10	>15	14.7/8.9	8.9.1/8.9.2

Ola 11: Fakalei'i 'a e ngaahi fokotu'utu'u polokalama ki he ngaahi fe'auhi mo e ngaahi katoanga ke taimi tonu.						TSDF/SDG	
Ngaahi Ngae	Me'afua	2018/19 (Ngata'anga)	2019/20	2020/21	2021/22	TARGETS #	INDICATOR #
Poupou mo fakafaingamalie'i 'a e ngaahi katoanga mo e fe'auhi lalahi;	Fakalahi 'a e fika 'o e kau folau'eve'eva 'oku nau folau mai ki	Tokosi'i ange he fika na'e fai kiai 'a e 'amanaki, ki he	Mei he toko 500-1000 'a e fakakatoa 'o e kau folau'eve'eva	Mei he toko 1000-2000 'a e fakakatoa 'o e kau folau'eve'eva	Mei he toko 3000-4000 'a e fakakatoa 'o e kau folau'eve'eva	8.9	8.9.1

<ul style="list-style-type: none"> • Fe'auhi Fakafonua Heilala • 'Aho 'o e Tu'i • Fakataha'anga Faka-Famili • Katoanga'i 'Aho 'o e ngaahi kolo • Katoanga faka-'apiako • MICE (Fakataha, Ngaahi me'a faka'ai'ai, Konifelenisi & ouau kehekehe) • Tunameni Sipoti • Konifelenisi Faka-Siasi • 'Eva Mai Tourism Exchange • Ngaahi me'a kehe pe 	ha fa'ahinga katoanga.	katoanga takitaha.	kuo fakatu'uta mai ki he ngaahi fe'auhi/katoanga	kuo fakatu'uta mai ki he ngaahi fe'auhi/katoanga	kuo fakatu'uta mai ki he ngaahi fe'auhi/katoanga		
	Tokolahi 'o kinautolu 'oku kau ai ki he Fe'auhi Fili Miss Heilala he ta'u	Faka'avalisi mei he ta'u 'e 5 kuo 'osi ko e toko 10 pe na'e kau mai ki he fe'auhi.	>10	20	30	8.9	8.9.1
	Lahi 'o e kau sipoноa ki he polokalama takitaha.	Faka'avalisi, si'i hifo he toko 15 ki he Fe'auhi Miss Heilala pea si'isi'i hifo ki he ngaahi fe'auhi kehe.	>15	20	25	8.9	8.9.1
	Lahi 'o e ngaahi katoanga kuo lava 'o fakahoko he ta'u.	10	>10	15	20	8.9	8.9.1/8.9.2

Ola 12: Fokotu'utu'u lelei 'o e tu'uta mo e mavahe atu 'a e ngaahi Vaka meili.						TSDF/SDG	
Ngaahi Ngae	Me'afua	2018/19 (Ngae)	2019/20	2020/21	2021/22	TAKETI #	ME'AFUA #
54. Kau atu ki he ngaahi fefakatau'aki ki he Vaka Meili mo e ngaahi fefakatau'aki 'i tahi.	Fakalaka 'aki he vaka meili 'e 5 'oku tau mai ki Tonga ni 'i he ta'u kotoa.	Lahi 'aki e 1	Lahi 'aki e 5	Lahi'aki e 5	Lahi 'aki e 5	8.9	8.9.1

55. Kau ki he ngaahi fefakatau'aki mo hono tu'uaki 'o e ngaahi misiona 'a e timi ngae Tonga Masani.	Fakalaka'aki e peseti 80% 'a e tokolahi 'o e kau folau'eve'eva kuo nau tu'uta mai. (20,000 p.a x3).	<20,000	20,000	>20,000	>20,000	8.9	8.9.1
56. Fakafaingamalie'i 'a e ngaahi tokoni ki he ngaahi pisinisi tua.	Lahi 'o e ngaahi tokoni ki he ngaahi pisinisi tua.	<10	>10	>15	20	8.9	8.9.1
57. Fakaivia 'o e komiti tokoni ki he ngaahi vaka meili.	Lahi 'o e ngaahi fakataha fakata'u kuo ui pea lava lelei.	<6	>6	10	11	8.9	8.9.1
58. Fale'i ki he ngaahi langa fakalakalaka (ngaahi falemalolo) 'a ia 'oku fiema'u ki he ngaahi uafu fakavaha'apule'anga.	Lahi 'a e ngaahi lipooti kuo fakahu atu fekau'aki mo e ngaahi langa 'o e ngaahi taulanga fekau'aki mo e ngaahi fiema'u faka-Takimamata (faka-kuata)	2	4	4	4	8.9	8.9.1
	Uafu faka-Takimamata fo'ou ma'a Vava'u ke kamata langa he faka'osinga 'o e ta'u 2025.	Lolotonga lele fealealea'aki	Kakato 'a e ngaahi fokotu'u atu	Malu'i 'o e ngaahi pa'anga tokoni	Siofi 'o e ngaahi faingamalie	8.9	8.9.1
59. Vakai'i 'oe ngaahi totongi uafu	Holoki 'o e ngaahi totongi uafu 'aki 'a e peseti 30%	'Ikai lava 'o totongi 'e he kakai 'a e totongi uafu	Holoki'aki 'a e peseti 'e 30%	Hoko atu pe	Hoko atu pe	8.9	8.9.1

3.3 Polokalama [3]: [Ngaahi ngaue moe Anga Fakafonua moe Tukufakaholo]

3.3.1 Tu'unga 'o e Liliu

Fakafehoanaki ki he Palani mo e Patiseti kuo'osi [Faka'ilonga'i e puha totonu]	Tu'ulahoko	Liliu iki	Liliu Lahi	Fo'ou
--	------------	--------------	------------	-------

Koe polokalama 3 'oku 'iai 'a e Va'a pe 'e taha 'aia koe Va'a 'o e Ngaahi Ngaue/Angafakafonua moe tukufakaholo. Ko e liliu iiki koia 'oku fakahoko ki he polokalama ni, 'oku makatu'unga ia mei he mahu'inga 'o e fatongia ko'eni ki he sekitoa Takimamata 'a Tonga ni. 'Aia 'oku fiema'u ke fakaivia 'a e fatongia ko'eni 'aki hono 'ohake ia koe Polokalama makehe 'iate ia pe kae lava ke fakatokanga'i lelei 'e he ngaahi kupu fekau'aki. Ka neongo ia, koe ngaahi fatongia mahu'inga 'o e Va'a ni 'oku kei tu'uma'u pe pea 'oku 'iai moe ngaahi fakalelei si'i pe ki he ngaahi me'afua faifatongia koe'ahi ke ne katoi 'a e fiema'u lolotonga koia 'a e fonua ke fakatolonga 'a e ngaahi mahu'inga 'o hotau fonua.

3.3.2 Polokalam 3: Ngaahi Kole Fo'ou

Kole Fo'ou	Polokalama	Pololam a Tokoni	Fika Ola	Mahu'inga	Ngaahi 'Uhinga 'o e Kole
3.1 Uike Fakafonua fakamotu	3	3.01	2	\$ 40,000 (National Events)	'Oko koke fo'ou 'eni 'e tokoni ke tu'uaki mo fakatolonga 'a hotau anga fakafonua moe ngaahi ngaue fakamotu. Koe ngaahi motu laalahi 'oku fokotu'u atu ke nau takitaha faka'ilonga'i fakauike 'a e mahu'inga hotau ngaahi Anga moe Ngaue Fakafonua.
3.2 Fakalelei'i 'o e Misiume Fakafonua	3	3.01	2	\$ 50,000 (Maintenance of Recreational Facilities)	'Oko palani foki 'a e Potungae ke fakalelei'i mo hokohoko atu hono fakatolonga 'o e Misiume fakafonua. 'Oko 'uhinga 'eni ke paotoloaki aipe 'a hono malu'i mo fakatolonga 'a e ngaahi naunau fakafonua pea ke lahi ange ai ha feitu'u ke 'a'ahi kiai 'a e kau folau'eve'eva.
3.3 Fokotu'u ke tali 'e Tonga 'a e Konivesio Diversity 2005 moe Hague 1954	3	3.01	2	\$ 20,000 (Maintenance Recreational Facilities)	'Oko palani ke kamata 'a hono fakahu atu 'a e ongo Konivesion he ta'u fakapa'anga ka hoko ki he Pule'anga ke ne tali pea koe tali koia 'e tokoni ki Tonga ni he'ene feinga koia ke malu'i mo fakatolonga 'a 'ene ngaahi ngaue fakafonua pehe ki he ngaahi naunau moe 'elia fakahisitolia.

3.4 Katoanga 'Aati 'a e Pasifiki 'i Hawaii – Sune 2020	3	3.01	3	\$ 100,000 (National Events)	Koe katoanga ko'eni kuopau ke fakaofonga'i ai 'a Tonga ni ia koe'ahi ke tu'uaki atu ai 'etau ngaahi koloa tu'ufonua pea ketau ako mei he ngaahi taukei 'a e ngaahi fonua kaunga'api. Koe ngaahi 'ilo fo'ou 'e ma'u mei ai 'e malava ke fakahoko atu ia 'e he Potungaue ke fengaue'aki lelei moe ngaahi komiuniti.
3.5 Ngaahi fokotu'u ki he UNESCO	3	3.01	3	\$ 20,000 (Training)	Ke tu'uaki atu 'a Tonga ki mamani, 'oku mahu'inga ke fokotu'u atu ke lesisita fakamamani lahi 'a 'etau ngaahi 'elia moe naunau lalahi fakahisitolia hange koe Ha'amona pehe ki he faiva Me'etu'upaki ki he UNESCO.

Polokalama 3 Fakakatoa 'o e kole fo'ou: \$ 230,000

3.3.3 Polokalama 3: Patiseti katoa 'oku kole mei he Pule'anga & Kau Ngae

Polokalama Tokoni 3.01 (Ngaahi ngaeue moe anga fakafonua moe tukufakaholo)

Fakaikiiki	2017/18 Patiseti	2017/2018 Patiseti	2019/20 Patiseti	2020/21 Fakafuofua
Fakakatoa- Pa'anga Pule'anga (\$m)	157,200	234,200	234,200	234200
Kau Pule Ngae	1	1	1	1
Kau Ngaeue Polofesinale	4	6	5	5
Kau Ngaeue Makehe	3	7	5	7
Fakakatoa 'o e Kau Ngae	8	14	11	13
	6	1	4	0
★ Program Officer			1	1
★ Principal Program Officer			1	1
★ Principal Program Officer			1	1

Koe lakanga fo'ou 'e 3 'oku kole ki he ta'u fakapa'anga 2019/2020.

3.3.4 Program 3: Outputs

NGAAHI OLA MEI HE VA'A 'O E ANGA FONUA MOE TUKUFAKAHOLO

OLA 13: Lelei mo vave ange e fengaue'aki moe Komiuniti						TSDF/SDG	
Ngaue	Me'afua	2018/19 (tu'unga lolotonga)	2019/20	2020/21	2021/22	TAKETI #	LULA FUA#
60. Tauhi mo pule'i lelei 'a e 'ilo moe fakamatala 'o e Ngaahi Ha'a moe Tukufakaholo.	Vave ange moe lahi 'o e ngaahi fakamatala fekau'aki moe Sisitemi Fakaha'a 'o Tonga.	Lipooti 'e 2 he ta'u	4	4	6	8.9/11.4/12.b	8.9.2/11.4.1/12.b.1
61. Ngaahi 'ilo fakafonua mo tukufakaholo.	Inventory report on intangible cultural heritage per village in Tonga completed. Kakato e lipooti 'o e lahi 'o e ngaahi 'ilo fakafonua mo tukufakaholo mei he kolo takitaha 'i Tonga ni.	Ngaahi kolo pe 'e ni'ihī 'I Tongatapu kuo maau.	Kakato 'a Tongatapu	Kakato 'a Vava'u mo Ha'api	Kakato koia 'a e ngaahi motu.	8.9/11.4/12.b	8.9.2/11.4.1/12.b.1
	Lahi 'o e ngaahi pepa kuo fa'u fakakuata	8	10	15	20	8.9/11.4/12.b	8.9.2/11.4.1/12.b.1
62. Misiume, Tuku'anga Fakamatala, Laipeli moe ngaahi katoanga fakafonua	Lahi 'o e ngaahi naunau tukufakaholo kuo tanaki fakakuata	<10	>15	>20	>40	8.9/11.4/12.b	8.9.2/11.4.1/12.b.1
	Uike fakafonua fakata'u ke fakahoko ia he ngaahi motu lalahi 'o tonga kimu'a he faka'ali'ali ngoue.	'Oku 'iai pe ngaahi faka'ali'ali 'oku fakahoko kimu'a he	Kotoa e ngaahi uike fakafonua he ngaahi 'otumotu ke fakahoko	Hoko atu pe	Hoko atu pe	8.9/11.4/12.b	8.9.2/11.4.1/12.b.1

	faka'ali'ali ngoue.	kimu'a he faka'ali'ali ngoue					
Ngaahi katoanga 'oku fakahoko fakata'u	1	4	4	4	8.9/11.4/12.b	8.9.2/11.4.1/12. b.1	
Kau atu 'a Tonga ki he Katoanga hono 13 'o e 'Aati Pasifiki 'i Sune 2020.	Na'e malava ke kau atu 'a Tonga kimu'a	Kau atu	Hoko atu pe	Hoko atu pe	8.9/11.4/12.b	8.9.2/11.4.1/12. b.1	

OLA 14: Lelei ange 'a e sisitemi fakamatala fekau'aki moe ngaahi ngae fakafonua pehe ki he tukufakaholo						TSDF/SDG	
Ngaue	Me'afua	2018/19 (tu'unga lolotonga)	2019/20	2020/21	2021/22	TAKETI #	Lula Fua #
63. Fokotu'u ha ngaahi kulupu ki he Ngaue Fakame'a, punake, ta tongitongi etc.	Lahi 'o e ngaahi kulupu kuo fokotu'u	1	>3	6	6	8.9/11.4/12.b	8.9.2/11.4.1/12. b.1
64. Fokotu'u ha sisitemi ke pule'i 'aki 'a e ngaahi 'ata, moe ngaahi faile fakakomipiuta fekau'aki moe tukufakaholo.	Lahi 'o e ngaahi fakamatala moe polokalama komipiuta kuo fokotu'u.	Faile fakakomipiut ta pe 'e taha	Lahi hake he 3	4	5	8.9/11.4	8.9.2/11.4.1

65. Fokotu'u ha Uepisaiti ma'a e Ngaahi ngaue fakafonua moe tukufakaholo	'iai ha Uepisaiti he taimi 'oku vakai'i atu 'a e ngaue ni.	'ikai 'iai ha Uepisaiti	Fa'u mo kakato 'a e Uepisaiti.	Kakato e ngaahi fakamatala he Uepisaiti.	Kakato e ngaahi fakamatala he Uepisaiti.	8.9/11.4	8.9.2/11.4.1
66. Ngaahi ako ngaue 'oku malava.	Lahi 'o e ngaahi ako 'oku fakahoko faka kuata	<4	>4	8	8	8.9/11.4	8.9.2/11.4.1
67. Tataki hono siofi 'o e Lao ki he ngaahi ngaue moe anga fakafonua.	Tali 'e he Minisita moe Talekita Pule 'a e Lao fakaangaanga	Te'eki ke fa'u	Tali 'e he Kapineti ke fa'u	Fa'u	Fakahu atu 'a e Lao ki he Kapineti moe Fale Alea.	8.9/11.4	8.9.2/11.4.1

OLA 15: Lelei ange 'a e faipau ki he ngaahi Alea Faka Vaha'a Pule'anga						TSDF/SDG	
Ngaue	Me'afua	2018/19 (tu'unga lolotonga)	2019/20	2020/21	2021/22	TAKETI #	LULA FU#
68. Tataki 'a e ngaahi ngaue faipau ki he Konivesion 1972 UNESCO.	Lahi 'oe ngaue ngaahi kuo fakahoko ke fakakakato 'a e ngaahi tu'utu'uni 'a e Konivesio.	<5	>5	10	15	8.9	8.9.1

	<p>Lesisita ‘o e Ngaahi Matanga.</p> <p>Taimi hono fakahu atu ‘o e ngaahi fokotu’u ko’eni;</p> <p>Timeliness of submission in accordance to due dates;</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>Fokotu’u ke tali ‘o e lisi matanga ‘a Tonga ke kau he lisi ‘a Mamani (Ancient Capital)</i> • <i>Fokotu’u atu ‘o e Ha’amonga.</i> 	<p>Te’eki ke lesista</p> <p>Te’eki ke fakahu atu</p>	<p>‘I he ‘osi ‘a e ta’u fakapa’anga</p> <p>Ke fakahu atu fakatatau ki he fiema’u ‘a e Konivesio</p>	<p>Hoko atu pe</p>	<p>Lahi ange ‘a e ngaahi matanga ‘oku lesista</p>	12.b/8.9	8.9.1/8.9.2
69. Konivesion 2003 UNESCO	<p>Lahi ‘o e ngaahi ngaeue kuo malava ke fakahoko fakatatau ki he fiema’u ‘a e Konivesio</p>	3 he ta’u	4	6	8	12.b/8.9	8.9.1/8.9.2
	<p>Taimi ‘o e ngaahi pepa fakahu atu ‘oku fakahu fakatatau ki he fiema’u</p>	Taimi totonu	Taimi totonu	Taimi totonu	Taimi totonu	12.b/8.9	8.9.1/8.9.2
70. Tali ‘o e Konivesio 2005 Cultural Diversity	<p>Public consultation is implemented before seeking approval from key bodies of government.</p>	<p>Te’eki fakahoko ha fakataha</p>	<p>1 fakataha moe kakai</p>	2	2	8.9	8.9.1
	<p>Approval received from Privy Council</p>	<p>Te’eki ma’u ha tali ‘a e Fakataha Tokoni</p>	Tali	Hoko atu pe	Hoko atu pe	12.b/8.9	8.9.1/8.9.2
	<p>Lahi ‘o e ngaahi fale’i fekau’aki moe Konivesio</p>	2	3	3	4	12.b/8.9	8.9.1/8.9.2

3.4 Polokalama [4]: [Kautaha Takimamata ‘a Tonga]

3.4.1 Polokalama 4: Tu’unga ‘o e Ngaahi Liliu

Fakafehoanaki ki he Palani mo e Patiseti kuo’osi [Faka’ilonga’i e puha totonu]	Tu’ulahoko	Liliu liki	Liliu Lahia	Fo’ou
--	------------	---------------	-------------	-------

Koe Polokalama ni ‘oku kau kiai ‘a hono tokoni’i ‘a hono fakamaketi’i ‘o e Takimamata ‘aia ‘oku fakahoko ‘e he Kautaha Takimamata ‘a Tonga. ‘Oku fa’u foki ‘a e polokalama ko’eni ke ne fakahoko ‘a e ngaahi ngaue ‘oku fiema’u ki he pa’anga tokoni koia kuo faka’ata mai ke tokoni ki he tu’uaki atu ‘o e sekitoa ni. ‘Oku ‘ikai foki ko ha ngaue fo’ou ‘eni ia, ka ‘oku ‘iai ‘a e fakalelei si’i ki he ngaahi ngaue iiki ‘oku fiema’u ke ne fakahoko pea pehe ki he me’afua ‘oku lelei ange ke ne fua e faifatongia ‘a e tafa’aki ni.

3.4.2 Polokalama 4: Fakakatoa ‘o e Patiseti mei he Pule’anga & Kau Ngaue

Polokalama Tokoni 4.01 (Fakamaketi’i ‘o e Takimamata)

Fakaikiiki	2017/18 Patiseti	2018/19 Fakafuofua	2019/20 Fakafuofua	2020/21 Fakafuofua
Fakakatoa- Pa’anga Pule’anga (\$m)				
Kau Pule Ngaue	0	0	0	0
Kau Ngaue Polofesinale	0	0	1	1
Kau Ngaue Makehe	0	0	0	0
Fakakatoa ‘o e Kau Ngaue	0	0	1	1
	0	1	0	0

3.4.3 Polokalama 4: Ngaahi Ola Fakaloto'i Potungaue

OLA MEI HONO FAKAMAKETI'I 'O E TAKIMAMATA

<i>Ola 16: Lahi mo lelei ange ‘a e ngaahi ngaeue ko hono tu’uaki atu ‘a Tonga ki mamani, koe feitu’u falala’anga, hao mo malu pea ma’ama’a ange ki he kau folau’eve’eva.</i>						TSDF/SDG	
Ngaue	Me’afua	2018/19 (tu’unga lolotonga)	2019/20	2020/21	2021/22	TAKETI #	LULA FUΑ #
71. Ngaahi ngaeue tokoni ma’ae Kautaha Takimamata ‘a Tonga.	Lahi ‘o e ngaahi ngaeue tokoni ‘oku fakahoko atu ki he TTA	<15	>15	20	30		
72. Ngaahi Fekumi moe fakalakalaka ki he Takimamata.	Lahi ‘o e ngaahi fekumi moe fakalakalaka ki hono fakamaketi'i 'o e Takimamata kuo kakato 'i he ta'u 'e taha.	<6	>6	10	15		
73. Fakafehokotaki ‘a e ngaahi ngaeue ‘oku fiema’u ke toe lelei ange ‘a hono tu’uaki atu ‘o Tonga ni (Ngaahi naunau fakatakimamata, tupulekina ‘o e taukei moe ngaahi me’ā pehe)	<p>Lahi ‘o e ngaahi tokoni ‘oku malava ke tali ke tokoni ki hono tu’uaki ‘o tonga ni hange koe;</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>Lue’anga kauhala ‘o Nuku’alofa (\$14M)</i> • <i>‘Uhila hala</i> • <i>Vaka Mamata Tofua’ā</i> • <i>Hala Fakatakimamat (\$3m)</i> 	<i>Kakato ‘a e hono fa’u fakapepa ‘o e ngaahi kole;</i> <i>Alea’i ‘o e ngaahi Kole</i>	<i>Lue’anga kauhala ‘o Nuku’alofa (\$14M)</i> <i>‘Uhila hala</i> <i>Vaka Mamata Tofua’ā</i> <i>Hala Fakatakimamat (\$3m)</i>	<i>Maau e tokoni fakapa’ang a</i>	<i>Alea’i ‘o e ngaeue ke fakahoko</i>		

				• <i>Hala</i> <i>Fakatakima</i> <i>mat (\$3m)</i>				
--	--	--	--	---	--	--	--	--

FAKALAH 1: FA'UNGA FAKAVA'A 'O E POTUNGAUE TAKIMAMATA

Va'a Tokoni ki he ngae 'a e Potungaue

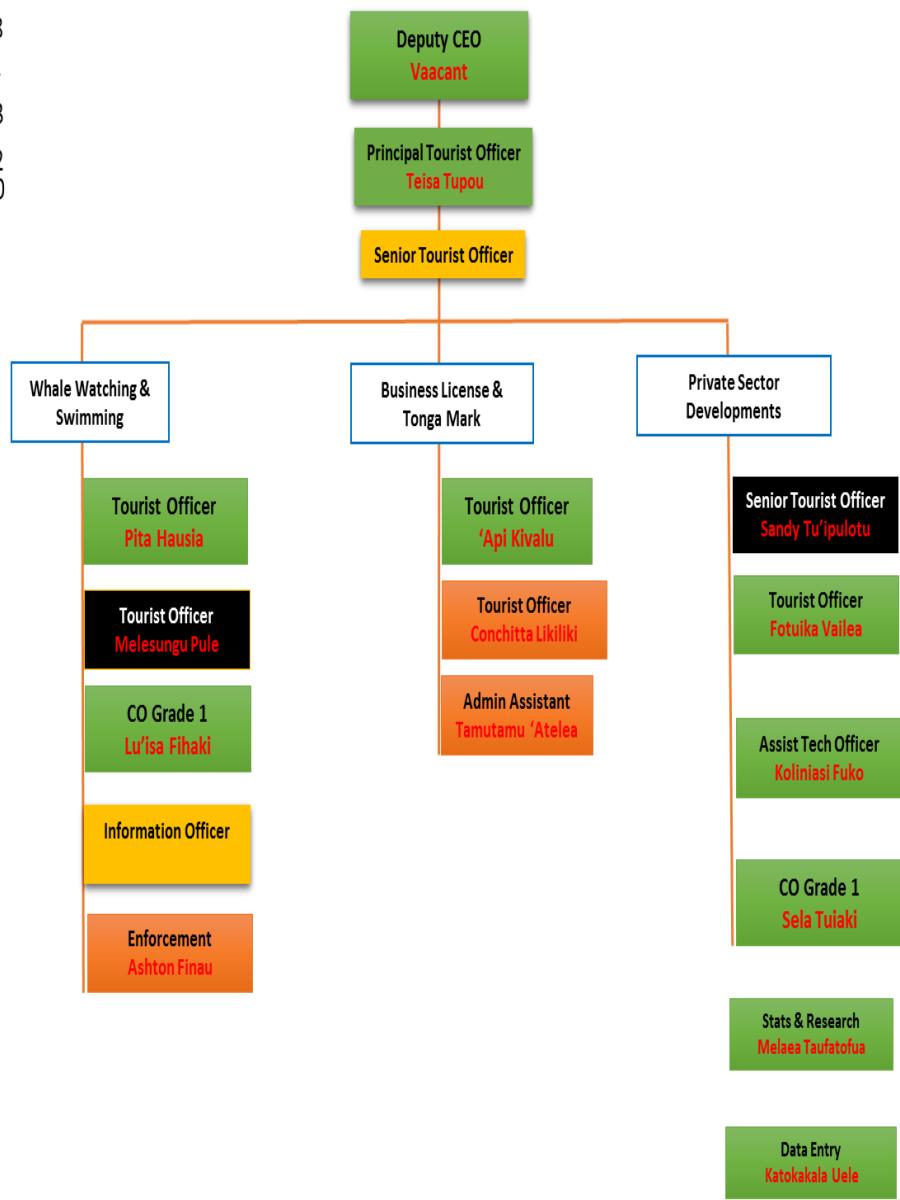
Key	
Permanent Positions	9
Under Recruitment	3
Contract Positions	5
On Study Leave	0
New proposed posts	3

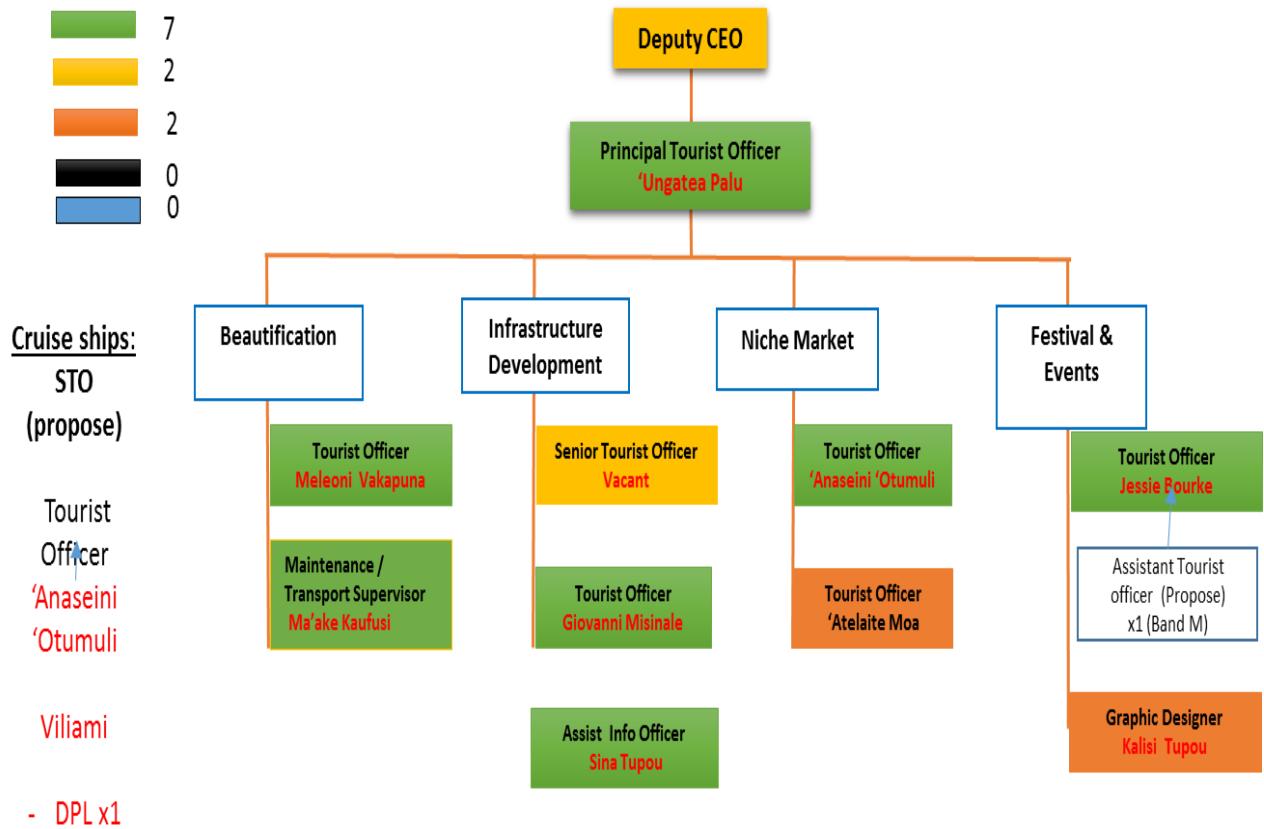
Va'a Fakaivia 'o e ngaahi Kautaha Takimamata

Key

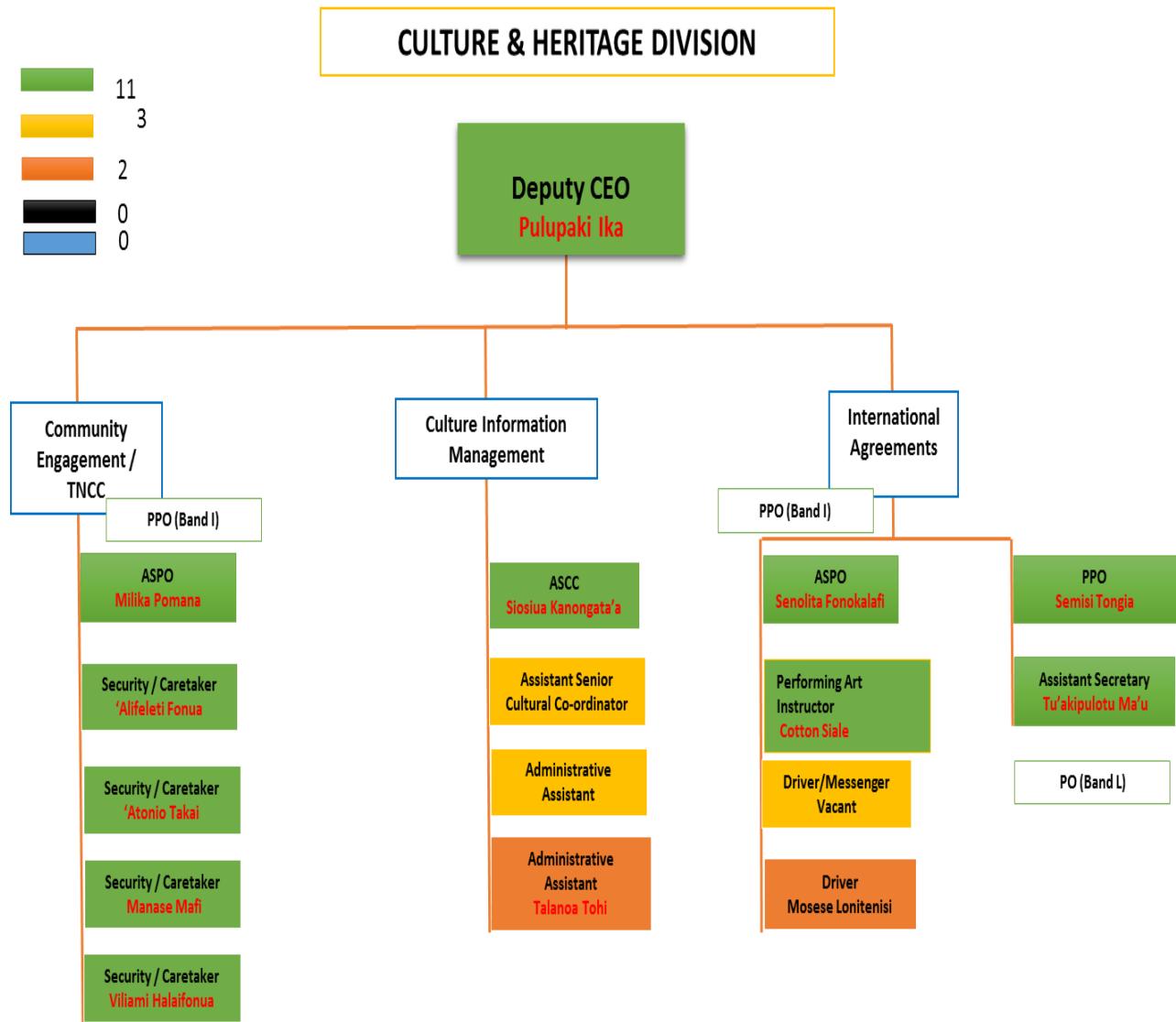
Permanent Positions	8
Under Recruitment	2
Contract Positions	3
On Study Leave	2
TTA Staff	0

Va'a Fakalakalaka'i 'o e Ngaahi Naunau moe Matanga Fakatakimamata.

Va'a ki hono Malu'i mo Fakatulonga 'a e ngaue/anga fakafonua moe tukufakaholo.

Fakalahi 2: Lisi 'o e Kau Ngaue 'a e Potungaue ki he ta'u 2019/2020

SP Name/Division	Act Name/Section	Post Title	Band	Name
101 Office of the Minister	1. Leadership & Policy Advice	Tourist Officer	L	Edwina Tanya Tupou
		VIP Driver	Q	Taniela Fosita
102 Office of the CEO	1. Leadership & Management	Chief Executive Officer	D	Sione Finau Moala Mafi
		Senior Tourist Officer	K	Vacant-Senior Tourist Officer
		Assistant Information Officer	M	Elsie BLAKE
		Assistant Information Officer	P	Lupe Timoa Pepa
		Security	S	'Ahoafa 'o Tonga Fifita
		Assistant Information Officer	O	Makelesi Moli Pale
		Assistant Information Officer	P	Vacant-Assistant Information Officer
103 Support Services	1.Policy & Planning	Procurement Officer	L	Fangailupe L K T H L Lasike
		Driver	R	Hilamani Sime
		Senior Tourist Officer	K	Siosaia Tanginoa Pahulu
		System Support Officer Grade III	O	Sione Mavae
		System Administrator	L	Vacant-System Administrator
		Administrative Assist Clerk	P	Siuti Fifita
	2.Finance	Deputy Director	G	Vacant-Deputy Director
		Accountant	L	Lisita Mafi Hafoka Taufa
		Senior Accounting Officer	K	Ana Vaha'akolo Kava
		Receptionist	R	'Itili Kauhalaniua
		Assistant Accounting Officer	O	Vacant-Assistant Accounting Officer
201 Private Sector Development	1.Private Sector Development	Computer Operator Gr I	N	Sela Tuiaki
		Statistics and Research Officer	L	Melaea Taufatofua
		Data Entry	R	Katokakala Sauaki
		Tourist Officer	L	Fotuika 'i Moana Vailea
		Senior Tourist Officer	K	Sandy Siutiti TUIPULOTU

		Assistant Teacher Diplomat	M	Koliniasi Fuko
	2.Business License & Tonga Mark	Tourist Officer	L	'Api Kivalu
	3.Whale Watching & Swimming	Computer Operator Gr I Tourist Officer	M L	Luisa FIHAKI Vacant-Tourist Officer
		Principal Tourist Officer	J	Teisa FIFITA
		Tourist Officer	L	Melesungu Pule
		Tourist Officer	L	Pita Kinsey Hausia
		Director Product & Destination/DCEO	G	Vacant-Director Product & Destination/DCEO
		Senior Tourist Officer	K	Vacant-Senior Tourist Officer
202 Destination Development	1.Destination Development	Tourist Officer	L	Giovanni Misinale
		Assistant Information Officer	M	Sina Tupou
	2.Beautification	Maintenance Officer	P	Sione Maake KAUFUSI
		Deputy Secretary	H	Vacant-Deputy Secretary
		Principal Tourist Officer	I	Ana Ungatea PALU
		Tourist Officer	L	Meleoni Vakapuna
	3.Niche Market	Tourist Officer	L	'Ana Seini OTUMULI
301 Safeguarding and Preservation of Culture & Heritage	4.Festival and Events	Tourist Officer	L	Christina Jessie Aponiva Bourke
	5.Cruise Ships	Information Officer Assistant	Q	Vacant-Information Officer Assistant
	1.Community engagement/TNCC	Deputy Secretary	G	Pulupaki 'Asiu'ilikutapu Moala Ika
		Assistant Senior Program Officer	K	Milika Sela Agape Pomana
		Security/Caretaker	S	Atonio Takai
		Security/Caretaker	S	Manase Muhumuhu Mafi
		Security/Caretaker	S	Viliami Kaufusitu'a Halaifonua
	2.Culture communication & information management	Security/Caretaker Admin Clerk	S P	Feleti Uatekini Katoa Vacant- Admin Clerk

	2.Culture communication & information management	Assistant Senior Cultural Coordinator (Culture)	K	Vacant-Assistant Senior Cultural Coordinator (Culture)
	3.International agreements	Employment Officer	L	Tevita Tu'akipulotu Ma'u
		Driver Messenger	R	Vacant-Driver Messenger
		Principal Program Officer	K	Semisi Tongia
		Assistant Senior Program Officer	K	Senolita Fonokalafi
		Performing Arts Instructor	O	Kotoni Siale
401 Tourism Marketing	1.Tonga Tourism Authority support	Tourist Officer	L	Vacant-Tourist Officer